

”ET CAPELL PAA ØREN I LOUGEN ELV”: Om fiskerkapellet fra 1459

UNIVERSITETET I OSLO

Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk

Masteroppgave i kunsthistorie

Veileder: Lena Liepe

Våren 2013

Linn Willetts Borgen

Sammendrag

Fiskerkapellet på Maihaugen er Norges eneste bevarte laftede gudshus fra middelalderen. Kapellet ble innviet og grunnlagt av biskop Gunnar av Hamar i 1459. Det har i liten grad vært skrevet om tidligere, og denne oppgaven er derfor utformet som en bred gjennomgang av bygningens utforming og tilblivelse. Hovedpunktene består i å redegjøre for kapellets fremtoning, drøfte den arkitektoniske konteksten og diskutere potensielle årsaker til at det ble reist. Bygningen er tidligere blitt satt i sammenheng med de bevarte laftekirkene fra Sverige, men her demonstreres det forskjeller i konstruksjonen som kan tyde på parallelle tradisjoner. Det føres også argumenter for at laftede kirkebygg kan ha vært langt mer utbredt i Norge i middelalderen enn det bevarte materialet gir inntrykk av. Oppgaven trekker for øvrig frem mulige religiøse motiver bak byggingen av kapellet, mens det tidligere er blitt fokusert mest på verdslige aspekter.

Forord

Arbeidet med masteroppgaven har vært en morsom og lærerik tid, og jeg vil rette en varm takk til den norske stat for privilegiet det er å kunne bruke to år på et smalt, akademisk prosjekt. Jeg vil også takke Maihaugen museum for stipendet jeg har mottatt derfra, og deres konservator Kåre Hosar, for tilgang til kapellet og svar på diverse spørsmål. Derneft vil jeg takke min enestående veileder Lena Liepe, for fyldige tilbakemeldinger og strukturert oppfølging. I tillegg har jeg hatt mange gode hjelpere i løpet av skriveprosessen som fortjener en takk: NIKUs Ola Storsletten, Marianne Vedeler og Kaja Kollandsrud ved Kulturhistorisk museum, Jo Rune Ugulen og Gunnar Pettersen i Riksarkivets kildekriftavdeling, Even Nystu fra Sverresborg museum, Jon Bojer Godal og personalet i Riksantikvarens bibliotek og arkiv. Sist, men ikke minst, vil jeg takke min familie og min samboer for at de har holdt ut all praten om laftekirker, samt mine medstudenter Hege og Terje for hyggelig følge og interessante diskusjoner underveis.

Innhold

1. Innledning	5
1.1. Introduksjon	
1.2. Eksisterende forskning	
1.3. Problemstilling	
1.4. Undersøkelsesmateriale og fremgangsmåte	
1.5. Analytiske perspektiver	
1.6. Begrepsavklaringer og forkortelser	
2. Byggherre, plassering og fremtoning	14
2.1. Byggherre Gunnar Torgardsson	
2.2. Kapellets opprinnelige plassering	
2.3. Bygningsbeskrivelse	
2.4. Anders Sandvigs rekonstruksjon	
3. Bygningsmessig kontekst	36
3.1. Spor etter norske laftekirker fra middelalderen	
3.2. De bevarte svenske laftekirkene	
3.3. Profane middelalderbygninger i Gudbrandsdalen	
3.4. Drøfting av bygningsmessig kontekst	
4. Fisk, makt og ”anima illius”	59
4.1. Økonomi og fiske	
4.2. Prestisje og politikk	
4.3. Sjelens frelse	
4.4. Slutninger	
5. Konklusjon	81
5.1. Oppsummering	
5.2. Sluttord	

Kildeliste

Illustrasjoner

1. Innledning

1.1. Introduksjon

På Maihaugen friluftsmuseum står det såkalte Fiskerkapellet, det eneste laftede sakralbygget fra middelalderen som er bevart i Norge. En inskripsjon på en av veggstokkene forteller at kapellet ble innviet og grunnlagt i 1459 av biskop Gunnar på Hamar, og var dedikert til Jomfru Maria og Sankt Olav. Bygningen fungerte en tid etter reformasjonen som stabbur på Fåberg prestegård før den i 1897 ble kjøpt av tannlege Anders Sandvig, Maihaugens grunnlegger. Han gjenreiste først kapellet i sin egen hage, og forsøkte da å rekonstruere dets opprinnelige utseende med hjelp fra Fortidsminneforeningens leder Nicolay Nicolaysen. Det nåværende eksteriøret er derfor preget av tankegods fra tiden rundt forrige århundreskifte, og man kan hevde at bygningen egentlig har *to* byggherrer, ettersom både biskop Gunnar og Sandvig har satt sine spor. Denne oppgaven handler primært om den førstnevnte av dem.

Utover inskripsjonen inne i selve bygningen har vi ingen skriftlige kilder som forteller om kapellets religiøse eksistens. Det finnes heller ingen opplysninger om når det ble flyttet og omgjort til stabbur, og det er omdiskutert hvor de opprinnelige tuftene var. Slike hull i bygningens historie er bare å forvente når man tar for seg monumenter fra middelalderen. Faktisk kan man si at vi vet mer om Fiskerkapellet enn man normalt ville forvente, fordi oppdragsgiver og byggeår er kjent. Likevel har kapellet havnet i bakleksa, fordi det ikke passer inn verken blant stavkirker eller profane laftehus. Følgelig er det i liten grad blitt inkludert i forskningen på middelalderens kunsthistorie. Dette er et forsøk på å bringe kapellet frem i lyset, og å fremheve en bygningstype som ellers er gått tapt her til lands.

1.2. Eksisterende forskning

Kapellet er sparsommelig omtalt i litteraturen, og med unntak av Anders Sandvigs nedtegnelser har det bare vært viet kortfattede bemerkninger. Den første kjente kilden der det nevnes er i en oppføring i kallsboken for Fåberg skrevet av sogneprest Niels Stockfleth. Under ”Curiosa” fortelles det at han i 1759 skulle flytte stabburet på gården og fant tømmerstokken med inskripsjonen, hvorpå han gjengir ordlyden. Han skriver også at det var

kjent at stabburets nederste del hadde fungert som kapell i middelalderen, og at det opprinnelig var blitt reist ”paa Øren i Lougen Elv”, for å sikre ”lagesildens lykelige fangst”.¹

Neste mann ut var Gerhard Schøning, som reiste gjennom Gudbrandsdalen i 1775, på jakt etter alle slags merkverdigheter. Han skriver at det ved Øren gård, på vestsiden av Lågen, tidligere hadde ligget et katolsk kapell, der man holdt messer i fiskesesongen. Deretter gjenforteller han Stockfleths historie om flyttingen av stabburet og inskripsjonen på veggstokken.² Senere omtale baserer seg i høy grad på Stockfleth og Schøning, og kapellet nevnes bare i korte ordelag av alle, utenom Anders Sandvig og Nicolay Nicolaysen. Deres oppfatninger vil bli redegjort for i kapittel 2. Her følger hovedtrekkene i den øvrige omtalen av bygningen.

Lorentz Dietrichson nevner Fiskerkapellet i sitt verk *De norske stavkirker* (1892). Etter hans oppfatning var laftekirken noe nytt i Norge da Fiskerkapellet ble bygget, og han ser dets tilblivelse som et tegn på ”stavkirkernes oppløsningstid”. Etter hans mening er det bygget så sent og er av så unnselig størrelse at det ikke kan rokke ved stavkirkenes antatte dominans i tiden *før* svartedauden. Forøvrig foreslår han at bygningstypen kan være importert fra Sverige.³ I *Norges kirker i middelalderen* (1909) setter Harry Fett Fiskerkapellet i forbindelse med senmiddelalderen som forfallstid, ved at man ikke lenger hadde ressursene til å bygge i stort format. Samtidig mener han at perioden hadde sans for ”de smaa rum”. Han opplyser også at kapellet skal ha blitt betjent av kanniker fra Hamar, samt at domkirken eide fiskevarp ved Lågen.⁴

Senere har Fiskerkapellet dukket opp mest *utenfor* kunsthistoriefaget. Dette har ledet til at spørsmål som Dietrichsons, om forholdet mellom laft- og stavbygg og en eventuell påvirkning fra Sverige, og tankene fra Fett, om ”de smaa rum”, har fått ligge. Zoologen Hartvig Huitfeldt-Kaas beskrev i 1916 forholdene rundt Øyra, en 150 meter lang øy der han mente kapellet hadde ligget. Blant annet påpekte han at det kunne være mange samlet der i fiskesesongen, på naboøya Knuvelen var det tolv mann per fiskerlag i nyere tid. For øvrig

¹ Niels Stockfleth, 23. April 1759 under ”Curiosa” i *Fåbergers kallsbok*, tilgjengelig i Statsarkivet på Hamar, 543

² Gerhard Schøning, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskrevet. 3: Gudbrandsdalen og Hedemarken*, (Trondheim: Tapir, 1980), 171-172

³ Lorentz Dietrichson, *De norske stavkirker: studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling*, (Christiania: Cammermeyer, 1892), 35, 98, 388-389, 439

⁴ Harry Fett, *Norges kirker i middelalderen*, (Kristiania: Norsk Folkemuseum, 1909), 115

bemerket han at kapellet gikk ut av bruk etter reformasjonen, noe han forklarer med at de religiøse behovene endret seg, samt at sognekirken uansett ikke var langt unna.⁵

Arkeologen Sigurd Grieg, som var direktør på Maihaugen fra 1946 til 1964 la vekt på kapellets praktiske funksjon: å beskytte mot elementene under feiring av messen, samt dets økonomisk nytteverdi, ved å sikre biskopens interesser i og ved Lågen.⁶ Arkeologen Dagfinn Skre nevnte kapellet i sin magisteroppgave om middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen (1988). Han viste til at Hamar domkirke hadde interesser i fisket i Lågen, og bemerket at: ”Dette kan være noe av bakgrunnen for at biskopen bekostet kapellet”⁷. Ellers fokuserte han på beliggenheten. Han gikk i rette med Schøning, som identifiserte sogneprest Stockfleths ”Øren i Lougen Elv” med gården Øyre, og mente det egentlig var snakk om Øyra, den lille øya der Huitfeldt-Kaas også ville plassere kapellet.⁸

Etnologen Magne Rugsveen omtalte Fiskerkapellet i sin magisteroppgave *Lågåsildfisket i Fåberg* (1985), samt i forbindelse med oversiktsverket *Lillehammer og Fåbergs historie* (1996). Han har fokusert på bygningens tilknytting til fisket, og diskutert mulige varp der domkirken på Hamar har, eller kan ha, eid rettigheter. Han har hevdet slike rettigheter hadde betydning ikke bare i ren økonomi, men også med grunnlag i behovet kirken hadde for fiskemat til fastetidene.⁹ I tillegg har han trukket frem viktigheten av å få en anstendig ramme rundt messene som ble holdt under fisket, og samtidig skåne kannikene og de andre troende mot vær og vind. Samtidig har Rugsveen fremholdt at kapellet vel så mye kan ha stått der som et maktsymbol, ovenfor allmuen så vel som lokalkirkene, da domkirken på Hamar var desidert største jordeier i området. En fjerde motivasjon han har nevnt er at et slikt synlig symbol i landskapet kunne minne fiskerne på å betale tienden.¹⁰

⁵ Hartvig Huitfeldt-Kaas, *Mjøsens fisker og fiskerier*, (Trondheim: De kgl. norske videnskabers selskab, 1916), 68, 217, 218

⁶ Sigurd Grieg, *Gudbrandsdalen i mellomalderen: Mennesket og kulturen, bind 1 Kristningsverket*, (Hamar: Norges almenvitenskapelige forskningsråd, 1958), 196

⁷ Dagfinn Skre, *Gard og kirke bygd og sogn: Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*, (Øvre Ervik: Alvheim og Eide akademisk forlag, 1988), tilgjengelig på nett: http://www.academia.edu/1422550/Gard_og_kirke_bygd_og_sogn._Organiseringsmodeller_og_organiseringsenheter_i_middelalderens_kirkebygging_i_Sor-Gudbrandsdalen, 71

⁸ Skre, *Gard og kirke bygd og sogn*, 69

⁹ Magne Rugsveen Cæcilie Stang, *Lillehammer og Fåbergs historie, bind 1: Der veget møtes*, (Lillehammer: Thorsrud AS lokalhistorisk forlag, 1996), 154-156

¹⁰ Magne Rugsveen, *Lågåsildfisket i Fåberg: Endring i form og bruk 1850-1980*, (Elverum: Norsk skogbruksmuseum, 1985), 40-45

Zoologen Per Aass har utformet en rapport om historien til fiskeriene i Lågen og de forskjellige artene man har fisket etter (2011). Han skrev i den forbindelse at det var lågåsilden som var viktigst for vanlige folk, og i utstrekning av dette mente han at silden også har vært det viktigste for kirken. Han utdypet ikke sammenhengen noe videre, men tok kanskje utgangspunkt i at tienden førte til et interessefellesskap mellom de to gruppene. I alle tilfeller hevdet han at byggingen av Fiskerkapellet var symptomatisk for dette forholdet. Han påpekte dessuten at både Hamar og Oslo bispedømme eide substansielle mengder eiendommer og fiskerettigheter i området nederst i Lågen.¹¹

Det dominerende fokuset i litteraturen om Fiskerkapellet ligger altså på fiskerettigheter og økonomi. Man har i stor grad tatt utgangspunkt i sogneprest Stockfleths beretning om at kapellet ble bygget for ”lagesildens lykelige fangst”. Inn i dette har man vevet tanker om bygningen som maktsymbol for biskopen og domkirken. Denne forståelsen er blitt underbygget av brev og diplomer der det redegjøres for eierskapsforholdene i området langs Gudbrandsdalslågen. Også kapellets praktiske bruk som tak over hodet er blitt påpekt. Derimot er bygningens arkitektoniske utforming og dens religiøse funksjon forsvunnet ut av diskusjonen. Dette er perspektiver jeg skal prøve å bringe tilbake igjen her.

1.3. *Problemstilling*

Fordi Fiskerkapellet i så liten grad har vært undersøkt tidligere vil ikke denne oppgaven begrense seg til ett avgrenset problem, men snarere være en slags monografi over bygningen. Hvert kapittel har derfor sin egen problemstilling. I kapittel 2 blir spørsmålet: hva kan vi vite om hvordan kapellet opprinnelig var utformet? Her vil jeg trekke inn de praktiske omstendighetene rundt oppføringen av kapellet, som byggherre biskop Gunnar og mulige tufter, men først og fremst skal jeg drøfte Sandvig og Nicolaysens rekonstruksjon og hvordan kapellet kan ha sett ut da det først ble reist.

Kapittel 3 spør: hvilken bygningsmessig kontekst kan kapellet springe ut av? I Sverige har man dokumentasjon på laftekirker allerede fra høymiddelalderen av. Det er derfor særlig

¹¹ Per Aass, *Teinlagsfisket etter Hunderørret i Gudbrandsdalslågen*, (Oslo: Naturhistorisk museum, 2011), tilgjengelig på nett: <http://www.nhm.uio.no/forskning/publikasjoner/rapporter/nhm-rapport-4-teinlagene-i-laagen.pdf>, 15, 23

relevant å vurdere om Fiskerkapellet har fellestrekk med det svenske materialet, slik Dietrichson indikerte. Det vil også bli gjennomgått hvilke spor man kan finne av andre norske laftekirker innenfor tilgjengelige kilder, samt eventuelle andre typer bygninger, for eksempel i profanarkitekturen, som har paralleller med kapellet.

I kapittel 4 drøftes mulige motivasjonsfaktorer for at Fiskerkapellet ble bygget: er kapellets eksistens mest knyttet til økonomi og fiske, fremvisning av makt eller religiøsitet? Risikoen ved å ha tre problemstillinger er at oppgaven kan bli for fragmentert, fordi hvert kapittel får sin egen tematikk. Jeg mener likevel det er riktig å behandle kapellet bredt når det først skal trekkes frem i lyset. Tanken er at bygningen selv skal fungere som en rød tråd.

1.4. Undersøkellesmateriale og fremgangsmåte

I kapittel 2 er hensikten å etablere noen grunnleggende kjensgjerninger rundt kapellet, knyttet til byggherre, opprinnelig plassering, rekonstruksjonen og hvordan det kan ha sett ut. Det er bevart brev og diplomer som kan fortelle oss litt om biskop Gunnar, og samtlige er inkludert i denne undersøkelsen. I tillegg tas hans slekt med i betraktningen. Angående hvor kapellet har ligget finnes ingen egentlige primærkilder, slik at tematikken vil drøftes på bakgrunn av sekundærkilder, som Schøning, Huitfeldt-Kaas og Skre. Rekonstruksjonen er dokumentert gjennom brev i Maihaugens arkiv, skrevet til Ander Sandvig. Mange av dem er fra Nicolay Nicolaysen. I tillegg finnes noen tekster, notater, fotografier og skisser Sandvig selv har stått for. Dessverre er enkelte punkter likevel uklare, og det er tydelig at arkiveringspraksisen ikke har vært konsekvent. En annen nyttig kilde er befaringsnotatene Nicolaysen skrev fra kapellet i 1884, trykket i Fortidsminneforeningens årbok. Disse redegjør for deler av utgangspunktet *før* bygningen kom i Sandvigs eie. Drøftingen av kapellets originale utseende baseres på de samme kildene, da det ikke finnes noen eldre omtaler av utformingen. Dermed kan vi naturligvis ikke få noen klare svar, men ved å utforske grunnlaget for rekonstruksjonen tydeliggjøres hvilke elementer av den man kan stole på og hvilke som bør stilles spørsmål ved.

Oppgavens neste del bygger på sekundærkilder og sammenlignende analyse. Når det gjelder sporene etter øvrige norske laftekirker bygger jeg på andres undersøkelser, ettersom en mer omfattende gransking av primærkilder ville strekke seg langt utover rammene for en mastergradsoppgave. Særs viktig er doktorgradsavhandlingene til Jan Brendalsmo, om

kirkebygging i Trøndelag mellom år 1000 og år 1600 (2001) og Vidar Trædal, om kirkene i Troms og Finnmark før år 1800 (2008).¹² Redegjørelsen for de svenske laftekirkene bygger på Marian Ullén og Erland Lagerlöf, som på 1980-tallet skrev hvert sitt bind av bokverket *Medeltida träkyrkor*.¹³ Opplysningene om den lokale byggeskikken i Gudbrandsdalen er hentet fra Arne Bergs monumentale verk om middelalderens tømmerhus i Norge.¹⁴ Diskusjonene i kapittelet baserer seg på sammenligning av de ulike bygningene, ved hjelp av fotografier, tegninger, beskrivelser og selvsyn.

Kapittel 4 er mest problematisk: hvordan si noe om motivasjonen for å bygge når vi ikke har noen kilder om byggherrens tanker? Her ligger det en risiko for å over- eller feiltolke. Likevel mener jeg at vi gjør fortiden urett dersom vi reduserer deres monumenter til teknisk form, og for middelalderens vedkommende må man alltid akseptere en viss grad av usikkerhet. Her mener jeg grundig undersøkelse av selve Fiskerkapellet er til nytte, i tillegg til at andre kilder fra samme periode kan si noe om konteksten. Dette gjelder selvfølgelig antikvariske spor og diplommateriale fra Norge, samt noe fra øvrige Norden, men jeg kommer også til å trekke inn engelske forhold. Årsaken er at man i England har bevart mange kilder som forteller om senmiddelalderens religiøsitet. Man kan diskutere hvor vidt disse er direkte relevante for norske forhold, men England ligger geografisk nært hos og har tradisjonelt vært et naturlig innflytelsesområde for Norge. I tillegg er det bevart en del spor som tyder på at lignende holdninger gjorde seg gjeldende også her til lands. Jeg mener bestemt at de engelske kildene bidrar til å kaste lys over Fiskerkapellet, men jeg vil trå varsomt frem, for ikke å strekke materialet lenger enn det er grunnlag for. Som inngangspunkt til de engelske kildene er primært Eamon Duffys *The Stripping of the Altars* (1992) benyttet.¹⁵ Angående

¹² Jan Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere: byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*, (Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2001),

Vidar Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, (Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2008), tilgjengelig på nett: <http://munin.uit.no/handle/10037/1801>

¹³ Marian Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1: Smålandsamt Ydre och Kinda härader i Östergötland*, (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1983)

Erland Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2: Västergötland, Värmland, Närke*, (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1985)

¹⁴ Arne Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II: Hus for hus, Buskerud, Vestfold, Oppland*, (Oslo: Landbruksforlaget, 1990)

¹⁵ Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*, (New Haven: Yale University Press, 1992)

religiøsiteten skal dessuten Terje Liltvedts magisteravhandling om norske provinsialstatutter 1280-1351 (1991) konsulteres.¹⁶

1.5. Analytiske perspektiver

Oppgaven vil ikke ha et spesifikt teoretisk fokus, fordi selve kapellet skal stå i sentrum. Det er likevel noen analytiske perspektiver som ligger til grunn for arbeidet. Det ene er å la selve bygningen stå i fokus. Dette fordi jeg mener den potensielt kan gi mye informasjon om sin egen tilblivelse og kontekst, og dermed kan fungere som en kilde i seg selv. Dette er særlig aktuelt når eldre arkitektur skal omhandles, fordi man ofte mangler skriftlige kilder.

Arkitekturhistorikeren Jørgen Jensenius har gjort seg noen tanker om dette i artikkelen ”De tidlige trekirkenes planlegging og design” fra 2003:

Fordi en ikke-formulert og praksisbasert teori er vanskelig å sammenligne med andre teorier har man i vår tid satt som en forutsetning for en arkitekturteori at den må være nedfelt skriftlig for å være forskbar. Men det er bare unntaksvis at kunnskap om planlegging og design, enn si om materialenes egenskaper, verktøy-bruk og organisering av arbeidet er nedfelt i skrift og overlevert til oss. Den praksisbaserte kunnskapen er synliggjort i restene av sluttproduktet, og studiet av den bakenforliggende refleksjon forutsetter undersøkelser av de bevarte spor etter bygningene.¹⁷

Ettersom Fiskerkapellet er såpass enkelt og dekorløst blir materialer og teknikk ekstra viktig for forståelsen av bygningen, ikke minst for å sette den inn i en arkitektonisk sammenheng. I dette tilfellet er vi dessuten så heldige å ha en inskripsjon som kan gi oss informasjon.

Jensenius fokuserer på bygningen som kilde til hvordan den ble reist, men det er også mulig å se konstruksjonen som kilde i bredere forstand. Etnologen Arne Lie Christensen omtaler i sin bok *Den norske byggeskikken* fra 1995 husenes symbolske side. Han mener at de ”taler et språk –en nonverbal kommunikasjon”, og at den gamle byggeskikken ikke må forstås som utelukkende praktisk eller teknisk.¹⁸ Dette knytter han blant annet an til sosiologen Thorstein Veblens bok *The Theory of the Leisure Class* fra 1899, særlig kjent for teorien om *conspicuous consumption*, demonstrativt forbruk. Teorien går ut på at forbruk fungerer som en

¹⁶ Terje Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351: En idéhistorisk og rettshistorisk studie*, (Oslo: Universitetet i Oslo, 1991)

¹⁷ Jørgen Jensenius, ”De tidlige trekirkenes planlegging og design”, *Hikuin: Vol. 30*, (Høbjerg: Hikuin, 2003), 95-101, tilgjengelig på nett: <http://www.stavkirke.info/wp-content/artikler/jensenius-hikuin2005.pdf>, 99

¹⁸ Arne Lie Christensen, *Den norske byggeskikken: Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*, (Oslo: Pax, 1995), 23

demonstrasjon av penger og posisjoner, og at gjenstander, klær, fritidssysler og bygninger dermed kan forstås som kommunikasjon av dypereliggende samfunnsstrukturer. Veblens teori tar utgangspunkt i det velstående borgerskapet på 1800-tallet, men er blitt benyttet som verktøy for å analysere også andre historiske perioder. Blant annet har Brendalsmo brukt den i sin doktorgradsavhandling. Der fungerer teorien som en forklaringsmodell for forholdet mellom kirkebygg og kirkebyggere i middelalderens Trøndelag, og særlig som grunnlag for *hvordan* man bygget for å fremme status.¹⁹ Ettersom det, som nevnt, har vært foreslått at Fiskerkapellet skulle signalisere bispestolens makt i området er det interessant å undersøke om bygningen har trekk som kan betegnes som demonstrativt forbruk.

Jeg vil altså ta utgangspunkt i at kapellet kan være bærer av tegn som forteller om dets samtid. Henrik von Achen skriver i artikkelen ”’Animam cum corona immortalitatis Christus coronat’: Et senmiddelalderlig betydningsaspekt av motivet ’Marias himmelkroning’ på alterskapet fra Ugddal kirke på Tysnes i Sunnhordaland” fra 2003 at vår oppgave som kunsthistorikere er å kaste lys over et verks ”utsagnspotensiale”.²⁰ Han mener altså at man bør undersøke hva objektene kan fortelle oss om de kulturhistoriske omstendighetene rundt deres tilblivelse. Man skal selvfølgelig være forsiktig, slik at man ikke overfortolker, men det bør ikke være urimelig å vurdere om et kapell kan si noe om religiøsiteten i tiden det ble reist. Disse perspektivene er primært relevante for oppgavens to siste deler, og dersom man skal gi dem en overordnet betegnelse kunne man kalle det en kulturhistorisk kontekstualisering. Hensikten er ikke å etterrasjonalisere symboler inn i hver minste ting, men derimot å forsøke å danne et bilde av kapellets forutsetninger, i skillelinjene mellom praktiske hensyn og meningsinnhold.

¹⁹ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 19-21

²⁰ Henrik von Achen, ”’Animam cum corona immortalitatis Christus coronat’: Et senmiddelalderlig betydningsaspekt av motivet ’Marias himmelkroning’ på alterskapet fra Ugddal kirke på Tysnes i Sunnhordaland”, i Gunnar Danbolt, Henning Laugerud og Lena Liepe (red.), *Tegn, symbol og tolkning: Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*, (København: Museum Tusculanums Forlag, 2003), 67-98, 70

1.6. Begrepsavklaringer og forkortelser

Jeg har valgt å omtale bygningen som *Fiskerkapellet*. Dette navnet er tillagt bygningen sekundært, men det er likevel blitt den mest innarbeidete betegnelsen, og blir også benyttet av Maihaugen. I tillegg er det klart mest presist. Det finnes mange varianter av det opprinnelige stedsnavnet, særlig på grunn av uenigheten rundt hvor kapellet har stått. Å kalle det *Øyre*, *Øyra* eller *Øren kapell* kan derfor lett skape forvirring. *Maria og Olavs kapell* kan også brukes, men grunnet disse helgenenes popularitet er *Fiskerkapellet* mest entydig.

Anders Sandvigs gjenreising av kapellet omtales her som en *rekonstruksjon*. Begrepet kan oppleves som negativt ladet, ved at det indikerer manglende autentisitet. Jeg vil derfor presisere at jeg vurderer Fiskerkapellet som en bevart middelalderbygning, og at det er dets opprinnelse på 1400-tallet som skal omhandles her. Ordet *rekonstruksjon* brukes for å understreke at eksteriøret slik det nå fremstår er et resultat av Sandvigs tid, og betegner dermed 1800-tallsdelene av konstruksjonen. Disse delene skal redegjøres for i oppgavens første del, men de vil ikke drøftes videre.

Den lokale geografien vil være et tilbakevendende tema. Det gjøres derfor oppmerksom på at *Lågen* brukes som synonym for elven *Gudbrandsdalslågen*. Av andre forkortelser kan det nevnes at *DN* heretter vil stå som betegnelse for *Diplomatarium Norvegicum*, mens *KHM* står for *Kulturhistorisk museum* i Oslo.

2. Byggherre, plassering og fremtoning

Før Fiskerkapellet tas opp til videre diskusjon er det vesentlig å få noen grunnleggende kjensgjerninger på plass. Vi vet ikke mye om byggherren Gunnar, men kildene gir i det minste et lite innblikk i hans liv som biskop. Her er alle kildene om ham tatt med, selv om de store, rikspolitiske hendelsene er mest i fokus. Kapellets opprinnelige plassering kan ikke konstateres per i dag, men her gjennomgås argumentene for stedene som er foreslått. Hoveddelen av kapittelet er viet en beskrivelse av hvordan bygningen ser ut i dag, samt en redegjørelse for Sandvigs overtagelse og gjenreising av kapellet. På bakgrunn av bygningsbeskrivelsen og detaljene rundt rekonstruksjonen skal det til sist drøftes hvordan kapellet originalt kan ha sett ut. Fiskerkapellets utforming danner basis for oppgavens øvrige resonnementer, og er derfor et sentralt punkt i de påfølgende kapitlene. Særlig tekniske detaljer vil tillegges vekt, fordi de er nødvendige for sammenligningen med de svenske laftekirkene.

2.1. Byggherre Gunnar Torgardsson

Fiskerkapellets inskripsjon forteller at bygget ble innviet og grunnlagt av biskop Gunnar av Hamar i 1459. I skriftlige kilder fra perioden finner man at det senest fra syvende juni 1442 eksisterte en biskop på Hamar ved navn Gunnar Torgardsson.²¹ Han var biskop minst frem til 22. mars 1471 da han bisto lagmannen i Opplendene som vitne i en arvesak.²² Innen 23. desember 1476 var biskopen gått bort, ettersom pave Sixtus IV da utnevnte hans etterfølger.²³ Biskop Gunnar er også nevnt flere andre steder, og man kan derfor danne seg et vagt bilde av hans liv og levnet. Post mortem, 27. oktober 1478, nevnes han i brorens testamente. Broren, Alv Torgardsson, var på dette tidspunktet blitt biskop i Stavanger, og vi aner konturene av en relativt høytstående familie. Dette bekreftes også gjennom testamentets omtale av biskopenes søster: ”wor kære syster hwstru Margareta Torgarzdother”.²⁴ I følge Halvard Bjørkvik er

²¹ DN 16 nr. 141

²² DN 2 nr. 880

²³ DN 17 nr. 702

²⁴ DN 4 nr. 987

tituleringen ”hustru” typisk for kvinner fra lavadelen, i motsetning til ”frue” som indikerer høyadel og ”kone” som viser til bondestand.²⁵ Margareta var gift med en væpner. Faren til Gunnar, Torgard Alvsson var fra Ås, og fungerte en tid som rådmann i Tønsberg. Før han ble biskop i Stavanger var broren Alv utsending til kirkemøtet i Basel, samt prost i Apostelkirken i Bergen og dermed sjef for de kongelige kapeller. Man vet ikke hvor Gunnar ble utdannet, men broren ble immatrikulert ved universitetet i Rostock i 1422.²⁶

I kildene fremtrer biskop Gunnar Torgardsson første gang sammen med erkebiskop Aslak Bolt av Nidaros, biskop Johannes av Oslo, biskop Audun av Stavanger, biskop Olav av Bergen, biskop Gotskalk av Hólar og biskop Hemming av Færøyene. De utlyste avlat for pønitenter som kommer til Sjelekapellet i Skara domkirke på visse dager. Dette står å lese i et diplom som altså er datert 7. juni 1442.²⁷ Dette er stedfestet til Lödöse, der det norske riksrådet og minst 36 bonderepresentanter nettopp hadde valgt Kristoffer av Bayern til ny konge.²⁸ Dagen etter utlyste erkebiskop Aslak og hans lydbiskoper avlat til botsgjengere i Sankt Georgs kapell i Uppsala, og 9. juni utstedte de, sammen med erkebiskopene av Lund og Uppsala, et avlatsbrev for pønitenter som besøkte eller støttet Korsets og Sankt Vincents alter i Stavanger domkirke.²⁹ Den 10. juli samme år var biskop Gunnar i Oslo, der han sammen med to av sine kanniker og biskopen av Hólar skal ha bevitnet en arvefordeling mellom biskop Olav av Bergen og dennes bror.³⁰

I 1443 meglet biskop Gunnar i en lokal eiendomsstrid mellom presten på Mo og en mann ved navn Haldor Sigurdsson.³¹ I 1444 og 1446 kvitterte han for kirkeregnskaper for henholdsvis Mel og Gausdal kirke.³² Videre ga han i 1449 ansvaret for Bø kirke på Lesje til en Håkon Jonsson.³³ Dette året skal også en større begivenhet ha funnet sted: den svenske kongskandidaten Karl Knutsson kom ridende til Hamar med et stort følge. Den 25. oktober ble valgtinget for Hedmark og Opplandene satt, og biskop Gunnar utropte Karl til konge av

²⁵ Halvard Bjørkvik, ”Gardane som overlevde”, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band VI: Hus for hus, tillegg og tidfesting*, (Oslo: Riksantikvaren, 1998), 198-215, 205

²⁶ Halvard Bjørkvik, *Store norske leksikon* på nett: http://snl.no/.nbl_biografi/Alv_Torgardsson/utdypning, oppsøkt 03.05.13

²⁷ DN 16 nr. 141

²⁸ Ludvig Daae, ”Bidrag til Norges Historie i Aarene 1434-1442”, *Historisk tidsskrift IV*, (Kristiania 1875), 62-108, 102-103

²⁹ DN 16 nr. 142, DN 4 nr. 885

³⁰ DN 1 nr. 783

³¹ DN 3 nr. 774

³² DN 2 nr. 759, DN 6 nr. 497

³³ DN 3 nr. 801

Norge. Biskopen skal så ha fulgt ham til Trondheim, der Aslak Bolt sørget for kroning. Erkebiskopen døde året etter, og støtten til Karl forvitret.³⁴

Den 19. juni 1452 var biskop Gunnar i Eidsberg og lovet 40 dagers avlat til botsgjengere som besøker forskjellige kirker i området på visse helgenfester.³⁵ Den 8. oktober 1453 var han kommet til Bergen, der han bevitnet kong Christian Is stadfestelse av en gave til Munkeliv kloster.³⁶ Her er han altså igjen nær makten og begivenhetenes sentrum. Samme år ble høvedsmannen på Akershus, Hartvig Krummedike, sendt for å fordrive svenskene fra Hamar bispegård. I stedet for å levere den tilbake til kirken valgte han å håve inn all jordleien høsten gjennom. Dette vakte naturlig nok stor forargelse hos biskop Gunnar, og til sist måtte kongen og riksrådet gå i mellom og megle frem et forlik. Dette fant sted på Akershus slott den 4. desember, og Krummedike lovet å gi bispegården tilbake, mot at biskopen og hans folk lot ham være i fred.³⁷

Her ser vi konturene av en flere år lang strid, der Norge hadde vært splittet i to partier grunnet kongevalg. Det ene siden støttet kong Christian I av Danmark, og ble særlig ble fremmet av biskop Jens i Oslo og Hartvig Krummedike. Den andre grupperingen ville ha den svenske kongen Karl Knutsson Bonde, og ble ledet av erkebiskop Aslak Bolt. Det endte med at Christian I ble kronet til norsk konge i 1450. Gunnars bror, Alv Tordgardsson skal ha tilhørt danskepartiet.³⁸ Biskop Gunnar selv kan ha vært sentral da man senere inngikk en avtale med kongen. Den 19. januar 1458 reiste Norges riksråd til Skara, der man lovte at man etter kong Christians død skulle ta hans eldste sønn til konge. Samtidig måtte Hartvig Krummedike trekke seg. Kongen stadfestet dessuten *sættargjerda* fra 1277, som blant annet sikret de norske geistlige makt over kirkelig investitur og inntekter av bøter for visse lovbrudd.³⁹ Eldbjørg Haug setter stadfestelsen i forbindelse med stor misnøye i det norske riksrådet, grunnet antiklerikale holdninger og Krummedikes fremferd, blant annet på Hamar.⁴⁰ På dette tidspunktet var Norge inne i en ny strid, denne gangen om erkebispesetet, og

³⁴ Grieg, Gudbrandsdalen i mellomalderen, 197

³⁵ DN 1 nr. 820

³⁶ DN 6 nr. 545

³⁷ DN 8 nr. 351, DN 8 nr. 352

³⁸ Bjørkvik, *Store norske leksikon* på nett: http://snl.no/nbl_biografi/Alv_Torgardsson/utdypning

³⁹ DN 3 nr. 842, DN 13 nr. 126

⁴⁰ Eldbjørg Haug, "Den norske kirkes utvikling fra 1430-årene til stadfestingen av Sættargjerdens 1458: en forskningsoversikt" i *Collegium Medievale*, (Oslo: nummer 9, 1996), 125-151, 139-142

riksrådet manglet derfor sitt sedvanlige overhode. Dette kan ha gitt biskopene en særskilt viktig rolle.

Samme året hører vi også om mer dagligdagse foretagender, som kontroll av kirkeregnskap i stiftet, overdragelse av et kirkelig ombud og oppdrag som meddommer for Oslobispen i en eiendomssak.⁴¹ Året etter grunnla han i følge inskripsjonen Fiskerkapellet. I 1460 var biskop Gunnar i Oslo, der han sammen med den lokale biskopen, også kalt Gunnar, og biskop Sigurd fra Stavanger ga avlat til de som støttet eller besøkte Santa Annas kapell.⁴² I 1461 bevitnet han sammen med en av sine kanniker to vidisser knyttet til lokale eiendomssaker, og i 1464 godkjente han nok et kirkeregnskap.⁴³ I løpet av våren og sommeren 1466 meglet han to ganger i en strid mellom folk i Vågå og Lom om rettighetene til to fiskevann i området.⁴⁴ På høstparten samme året befant han seg i Bergen, der han sammen med Stavangerbispen vitnet i en eiendomssak.⁴⁵ I 1468 bekreftet han nye ombudsmenn for Fåberg kirke, og i 1470 bisto han i en makeskiftesak i Lom, samt godkjente et kirkeregnskap på Tinn.⁴⁶ Den siste kildenedtegnelsen der han fortsatt lever var, som tidligere nevnt, i 1471, før han altså med sikkerhet var død i 1476.⁴⁷

Ut ifra kildene som foreligger, inskripsjonen og skriftene fra DN, fremstår det som hevet over rimelig tvil at Gunnar Torgardsson var kapellets grunnlegger. Byggherren var altså fra lavadelen, deltok ved store rikspolitiske hendelser og har beveget seg utenfor landets grenser. Det kan diskuteres i hvor stor grad han sto bak kapellets utforming. Dette er et åpent spørsmål for middelalderen generelt, da man vet lite om relasjonen byggherre/byggmester. Det er mulig at også brukerne selv, trolig sesongfiskere, har vært bidragende i byggeprosessen, for eksempel ved anskaffelse av materialer. Bygningen kan slik være reist med bakgrunn både i lokal skikk og impulser utenfra. Dette vil diskuteres videre i kapittel 3.

⁴¹ DN 2 nr. 824, DN 11 nr. 208, DN 8 nr. 366

⁴² DN 2 nr. 833

⁴³ DN 2 nr. 837, DN 1 nr. 867

⁴⁴ DN 3 nr. 873, DN 10 nr. 235

⁴⁵ DN 4 nr. 962

⁴⁶ DN 2 nr. 867, DN 15 nr. 96, DN 1 nr. 891

⁴⁷ DN 2 nr. 880, DN 17 nr. 702

2.2. Kapellets opprinnelige plassering

Sogneprest Stockfleth skrev i kallsboken at kapellet sto på ”Øren i Lougen elv”.⁴⁸ Dette er blitt tolket både som en referanse til Øyre gård sør for Vingnes og til den lille øya Øyra, litt sør for Gausas utløp i Lågen. Spørsmålet er ikke av avgjørende betydning for forståelse av kapellet, men fortjener likevel en gjennomgang. Dessverre er det trolig ikke mulig å få et endelig svar i saken. Dette på grunn av den digre flommen, *storofsen*, som rammet langs Lågen i 1789. Begge tomtene ligger i umiddelbar nærhet til vannet, og eventuelle synlige spor kan da ha blitt skylt vekk.

Gerhard Schøning anførte i sin beskrivelse at kapellet hadde ligget på Øyre gård ved Mjøsa. Det vites ikke hva han la til grunn, ettersom han bare konstaterte det som et faktum.⁴⁹ Derimot skrev Lorentz Dietrichson i *De norske stavkirker* at ”professor Rygh” (Oluf Rygh) skal ha fått bekreftet lokalt på Fåberg at kapellet hadde stått på Øyra, og at dette på 1800-tallet fremdeles skal ha vært ”almindelig bekjendt”. Rygh hevdet i følge Dietrichson å finne støtte for dette synet hos Hugo Friderich Hiorthøy. Sistnevnte skal ha sett rester av Fiskerkapellet da han reiste i Gudbrandsdalen i 1785.⁵⁰ Dette er en interessant opplysning, ettersom Hiorthøys reise fant sted før storofsen. Han kan dermed ha sett spor som nå er gått tapt. Dersom opplysningen er hentet ut av Hiorthøys egen beskrivelse fra Gudbrandsdalen er det likevel grunn til å påpeke at han formulerer seg tvetydig med hensyn til stedet. Han skriver: ”Af gamle Capeller findes endnu Levninger paa Gaarden Rønne. Ligeledes i Saksumdalen. Saa og ved Øren ved Lougen, hvor der i de catholske Tider blev gjort Bøn for Lage-Sild-Fiskeriet, hvorom skal findes et Pergaments-Brev i Stifts-Kisten”.⁵¹ Man kan merke seg at Hiorthøy skriver ”Øren ved Lougen”, som ikke egentlig motstrider Schønings stedsangivelse.

I avisen *Gudbrandsdølen* var det i 1981 en reportasje fra Øyre, der man mente å ha funnet mulige tufter etter Fiskerkapellet. Tomten det ble vist befinner seg på Øyresodden, ut mot Mjøsa, der det ligger et platå med lengde på 8,5-9 meter og bredde på 8-8,5 meter. Man fant også stein, som det ble foreslått at kunne stamme fra en grunnmur. Tomten ligger altså ved Mjøsa per i dag, men i følge artikkelen har grensen mellom Lågen og Mjøsa flyttet seg

⁴⁸ Stockfleth, ”Curiosa”, 543

⁴⁹ Schøning, *Reise som gjennom en Deel af Norge 3: Gudbrandsdalen og Hedemarken*, 171-172

⁵⁰ Dietrichson, *De norske stavkirker*, 439

⁵¹ Hugo Friderich Hiorthøy, *Physisk og økonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie i Aggerhuus Stift i Norge: Bind 2*, (Kjøbenhavn: Nicolaus Møller, 1785-1786), 215

over tid. Øyresodden skal tidligere ha ligget akkurat på grensen. Reportasjen innvender mot Øyra at flomfaren der er stor, og at det således ville være et risikabelt sted å plassere et kapell.⁵² Hartvig Huitfeldt-Kaas skrev i 1917 at Øyra tidligere skal ha ligget lenger vest i elveløpet, og at det hadde vært en gresskledd vold der.⁵³ Flom trenger dermed ikke å ha vært et problem i middelalderen. Dagfinn Skre støtter Huitfeldt-Kaas' oppfatning.⁵⁴ I en oppfølgingsartikkel i *Gudbrandsdølen* fra 1982 vises det til nok et argument mot Øyra: En Arne Haave skal ha påpekt at lågåsilden ikke når opp til Øyra før en stund etter Fiskerkapellets innvielsesdato (18. september). Derimot er fisket da i full gang ved Øyre.⁵⁵ Dette argumentet bygger dog på en antagelse om at kapellet ble innviet *under* selve fisket, noe det ikke finnes primærkilder på.

Ettersom sogneprest Stockfleths nedtegnelse er eldst av de som er nevnt ovenfor kan det være grunn til å tillegge hans ordlyd mest vekt. I så måte er bruken av preposisjon interessant. Presten skriver nemlig "Øren i Lougen Elv", ikke *ved*. Det kan dermed virke som han mener øya Øyra. Hvor kapellet opprinnelig lå er ikke avgjørende for bygningen som sådan, men det kan være relevant for bruken. Øyra ligger nokså nærme sognekirken i Fåberg, og det er lite trolig at det ville være behov for et kapell der utenom sesongfisket. Derimot er Øyre litt lenger unna, og det er mulig å se for seg at man der kunne hatt bruk for et kapell også andre tider på året. Plasseringen kan altså potensielt si noe om funksjon. Det er dog ikke mulig å få noen sikrere svar rundt beliggenheten uten å gjøre nye funn. Tross storofsen er det ikke utelukket at man kan finne arkeologiske spor, men mest trolig vil lokaliseringen forbli uklar.

2.3. Bygningsbeskrivelse

Eksteriør

Fiskerkapellet har en rektangulær grunnplan som måler 6,9 x 4,1 meter, mens vegg høyden er på litt over 2,5 meter. Skillet mellom skip og kor er ikke markert. Kapellet er bygget av laftet

⁵² Ola Matti Mathisen, "Fiskerkapellets tufter er muligens på Øyresodden", *Gudbrandsdølen*, 05.09.81, 13

⁵³ Hartvig Huitfeldt-Kaas, *Mjøsens fisker og fiskerier*, 217

⁵⁴ Skre, *Gard og kirke bygd og sogn*, 69

⁵⁵ Ola Matti Mathisen, "Fiskerkapellet likevel på Øyra?", *Gudbrandsdølen*, 16.06.82

furutømmer som er tjærebredd. Stokkene er tilnærmet runde, og har jevnstore dimensjoner, som ligger på rundt 16-18 centimeter i diameter. De er økset til slik at tjukkelsen er den samme i hele lengden. Novhodene er svakt ovaleill, mens novhalsen er sekskantet. Syllstokkene er halvkloyvinger som ligger på en lav grunnmur av løse markstein.

Hovedfasaden er på vestre kortvegg og dekkes av en svalgang i stavteknikk, med et takutspring båret av sperrer. Midt på svalgangens tak er en liten gavl med sterkt skrånende sider, som befinner seg over døren. Svalgangens tak støttes av fire staver, og i tillegg bæres den lille gavlen av to midtstaver, som plassert på hver side av inngangen. Svalgangen består ellers av en lav brystningsvegg av stående tiler. Over denne løper små arkaderekker med rundbuer og firkantede søyler. Baser og kapiteler er flate og kvadratiske, og skråner inn mot søyleskaftet.

Svalgangens gavltak og selve bygningens tak har samme vinkel, omtrent 55 grader. De er også blitt utstyrt med samme type vindskier og mønekammer. Vindskiene er dekorert med utskjæringer som mest ligner vitruvisk bølgemønster, mens mønekammene har et mønster av perforerte T-former med tverrliggeren vendt ned. Toppen av hver gavl krones av et trekors. Fordi takvinkelen er bratt preges fasaden av et stort gavlfelt, som er laftet hele veien opp og utgjør halvparten av byggets høyde. Taket på både kapell og svalgang er dekket av trespon, med avsmalnende, rett avskårne ender.

Kapellet har kun en inngang, gjennom svalgangen på vestsiden. Døråpningen er i underkant av en meter vid og 1,5 meter høy, med beitskier på hver side. Beitskiene har ingen dekor. Døråpningen er svakt segmentbuet i overkant. Dørbladet består av to furubord på høykant festet sammen av kunstferdige jernbeslag på utsiden og to tverrtrær på innsiden. Utvendig finnes også en stor dørring og en lås av jern.

Fiskerkapellet har i dag tre vinduer. Et befinner seg på vestveggen, noen stokkhøyder over svalgangen. Dette vinduet er svakt trepassbuet i overkant, og lysåpningen måler 66 centimeter på det høyeste, mens den er 40 centimeter bred. I østre ende av nord- og sørveggen finnes mindre vinduer som er 42 centimeter brede og 36 centimeter høye. Disse er forskjøvet noe i forhold til hverandre, slik at det nordre vinduet befinner seg om lag 20 centimeter lenger øst enn det søndre, og er samtidig satt noe lavere i veggen, omtrent 8 centimeter. Det er satt inn blyglass i åpningene.

Interiør

Interiøret består av ett udelt rom. Det er ingen merker etter skillevegg mellom kor og skip, og heller ikke etter veggfaste benker. Laftekonstruksjonen står bar, og som isolasjon mellom stokkene ligger rødt ullstoff, som er synlig i interiøret som en til to centimeter brede striper. På veggene finnes mange gjenspunsinger, samt flere sett med nummereringer, med forskjellige talltyper, som streker, romertall og arabiske tall.

Det er også risset inn tolv innvielseskors i kapellet, tre på hver vegg. Disse har form av et gresk kors i en sirkel, noen av dem med et mindre kors risset inn der korsarmene møtes. Sirklenes diameter varierer mellom seksten og tjue centimeter. Syv av innvielseskorsene har hull i midten, og om lag ti centimeter over det ene finnes et svimerke. Det er sannsynlig at lysholdere har vært plassert i disse hullene. De av innvielseskorsene som mangler hull befinner seg på østveggen ved alteret og ved siden av det opprinnelige vinduet mot nord, der det ville være lys fra andre kilder. I tillegg mangler det hull i korset midt over døren, der man kan se for seg at et lys ville vært upraktisk.

På den ene laftestokken finnes en i underkant av halvannen meter lang latinsk inskripsjon i romerske majuskler:

ANO : DNI M : CD : LIX : IN CRASIO STI : LAMBERTI : FVIT HC. CAPELLA : COSECRATA
IN : HONORE : STE MARIE VGINIS : ET SCT : OLAVI : REGIS : ET MARTIRIS P : MANVS
DNI GVNARI EPI : HAMARN : [skrift forsvunnet] N ET P. IPM : FVDATA : ORATE PRO : ANIA :
ILLIVS

Bokstavene er skåret inn i treverket, og har tidligere vært fylt med sort voks, som det fremdeles finnes synlige rester etter. Teksten er unisont blitt oversatt til noe i denne retningen: ”I Herrens år 1459, dagen etter Sankt Lambertus’ dag, ble dette kapellet innviet til ære for Jomfru Maria og Sankt Olav, konge og martyr, av biskop Gunnar av Hamar, og av ham grunnlagt. Be for hans sjel.”

Rommet er åpent opp til mønet, og man kan dermed se takkonstruksjonen med saksesperrer. Noen slanke bjelker fungerer som støtteåser. En slind krysser tvers over rommet omtrent 2,45 meter fra østveggen. Gulvet består av grove furubord som følger husets lengderetning. Også disse har flere tall skrevet på, og merker etter tidligere bruk. Et alter av mur står midt på østveggen, dekket av en alterplate av stein med et lite relikviegjemme. Over alteret er det en rektangulær fordypning som er hugget inni veggen. Den måler 124 centimeter i bredden og 84 centimeter i høyden. Her er stokkene flatøkset.

Inventar

KHM har et krusifiks i sin samling som etter sigende skal stamme fra Fiskerkapellet. I deres tilvekstkatalog står følgende å lese:

Krucifix af træ, 39" høit. Kristusfiguren har korslagte Ben. Har tilhørt det i 1459 for Lakesildfiskerne i Logens Udløb byggede Kapel ved Lillehammer (N. Fornl. 104) og har senere, efterat dette Kapel var nedlagt, været paa Faaberg Prestegaard.⁵⁶

Krusifikset er altså blitt bevart på Fåberg prestegård, der selve kapellet sto som stabbur. Man kan ikke vite med hundre prosents sikkerhet at krusifikset faktisk stammer fra kapellet, men det er i hvert fall det den lokale tradisjonen tilsier. Det er av høy kvalitet, men beskjeden størrelse. Jesusfiguren måler 59 x 33 x 6,5 centimeter, mens korset er 101 x 59,5 x 3. Sistnevnte har vært noe større opprinnelig, ettersom korsarmene er saget over i endene. Mens Jesusfiguren er av eik er korset laget av furu.

Krusifikset er omtalt flere steder, blant annet i *Norges kunsthistorie*, der Peter Anker knytter det til Balkegruppen, og mener det trolig er produsert i Hamar.⁵⁷ Sigurd Grieg mener på sin side at Oslo er et mer sannsynlig opphavssted.⁵⁸ Det er enighet om at krusifikset er fra 1200-tallets annen halvdel, og således er eldre enn kapellet. Det må dermed være tale om gjenbruk. Jesus vises som mildt lidende, med hodet liggende ned mot sin høyre skulder. Korset har såkalt engelsk løv. Mye av bemalingen er bevart, og Jesus har hvit, delikat hud og røde lepper, mens hår og skjegg har vært forgylt. Han har den karakteristiske høye pannen og store sideknuten på lendekledet, men mangler de sprikende tærne som er et trekk ved gruppen. Avrundingen av knær og mage er sterkt markert.

I følge Sigurd Grieg skal klokken fra Fiskerkapellet også ha blitt bevart. Den var i bruk som stabbursklokke på en gård, før den kom i kirkelig bruk igjen i Saksumdalen. Til sist sprakk den, og ble gitt til de Sandvigske samlinger uavhengig av kapellet. Maihaugen besitter per i dag flere middelalderklokker, men det vites ikke hvilken av dem som eventuelt kan stamme fra Fiskerkapellet. Man må også ta i betraktning at det gikk mange århundrer mellom kapellets nedleggelse og donasjonen til museet, slik at opphavshistorien ikke nødvendigvis

⁵⁶ Tilvekstkatalogen er tilgjengelig på nett:

http://www.unimus.no/arkeologi/forskning/web_arkeologi_vistekst.php?museum=KHM&id=5889&museumsnr=C5699, oppsøkt 03.05.13

⁵⁷ Peter Anker, *Norges kunsthistorie bind 2: Høymiddelalder og Hansatid*, (Oslo: Gyldendal, 1981), 242

⁵⁸ Grieg, *Gudbrandsdalen i mellomalderen*, 363

stemmer. Grieg mener klokken, i likhet med krusifikset, er eldre enn kapellet, og ser for seg at den kan ha kommet fra et kapell eller en kirke i Hamar før den ble gjenbrukt.⁵⁹

2.4. Anders Sandvigs rekonstruksjon

Fiskerkapellet var i bruk som stabbur på Fåberg prestegård, og skulle rives for å gi plass til et nytt og mer tidsmessig oppbevaringshus. Anders Sandvig tok i 1896 kontakt med sognepresten, Svend Borchmann Hersleb Winsnes, for å få kjøpe bygningen, og bevare den som en del av sin private samling. Kapellet var allerede kjent blant det interesserte publikum, etter at det hadde blitt omtalt av Gerhard Schøning i *Reise gjennom Gudbrandsdalen og Hedemarken 1775*. Det sto dessuten beskrevet i Lorentz Dietrichsons *De norske stavkirker* fra 1892.

Ettersom sognepresten ikke hadde myndighet til å forestå et eventuelt salg på egenhånd ble Sandvigs forespørsel sendt videre til Det kongelige kirkedepartement, som ba om råd fra Foreningen til norske Fortidsminnemerkeres Bevaring. Dette ledet til at Sandvig brevvekslet med Nicolay Nicolaysen. Sistnevnte satte betingelsene for en eventuell overtagelse av kapellet, som lød som følger:

- ”1) at bygningen gjenopføres paa eller ved Lillehammer som særskilt bygning og saaledes, at den bliver muligst betrygget for ildsfare;
- 2) at bygningens restauration udføres efter konference med foreningens direktion;
- 3) at De forplikter Dem ved thinglæst dokument til at vedligeholde bygningen og ikke at foretage noget, hvorved dens antikvariske værd kunde forringes, samt til verken at flytte bygningen fra den først valgte plads uden foreningens samtykke eller at afhænde den uden først at have tilbudt foreningen den til indløsning.”⁶⁰

I tråd med betingelsene ga Nicolaysen sråd om rekonstruksjonen da bygningen skulle gjenreises i Sandvigs hage. Senere ble det skaffet en skikkelig museumstomt, og Fiskerkapellet måtte flyttes på nytt. På daværende tidspunkt var Nicolaysen gått av, og Herman Major Schirmer hadde tatt over som leder for Fortidsminneforeningen. Dermed ble også han konsultert. Jeg skal ta for meg hvordan rekonstruksjonen av kapellet ble foretatt, med særlig henblikk på avgjørelsene Sandvig, Nicolaysen og Schirmer tok når det dukket opp

⁵⁹ Grieg, *Gudbrandsdalen i mellomalderen*, 292

⁶⁰ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkeres Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 21.09.1896, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

tvilstilfeller. Hensikten er å undersøke hva som kan være opprinnelige trekk ved bygningen, og hva som er tilføyet eller endret. Jeg vil også trekke inn nyere fagfolk for å sette Sandvigs synspunkter i perspektiv.

Veggene

Da Sandvig kjøpte kapellet var det blitt bygget høyere i tiden som stabbur. Den øverste delen av bygningen, med gavlen, er dermed sekundær. Gavlen er i dag laftet helt opp, men det kan ikke utelukkes at den opprinnelig har vært av plankebord. Forøvrig beskriver Sandvig at han ved demonteringen av kapellet mente å kunne se tydelig forskjell på hvilke stokker som var opprinnelige, og hvilke som var lagt til senere. Han nevner ulik kvalitet på tømmermannsarbeidet, der de eldste stukkene skilte seg ut ved å være av jevnere størrelse og ha mindre sprekkdannelse.⁶¹ I korrespondansen med Nicolaysen kommer det frem at Sandvig var i tvil om hva han skulle gjøre med de sekundære delene av bygningen han hadde anskaffet. Antikvaren skriver: ”Kan det med bestemthed sees, at bygningen oprindelig ikke havde det omkvarv, som senest udgjorde det nederste, bør dette ikke anbringes paanyt.”⁶²

Samtidig er trolig ikke alt treverket som finnes i veggene på nåværende tidspunkt originalt. I 1985 ble kapellet undersøkt i forbindelse med *Norges kirker*-prosjektet, og man kom frem til at det var synlige forskjeller på enkelte stokker. Notatene etter dette er å finne i kildearkivet til *Norges kirker* hos Riksantikvaren, og er skrevet av arkitekturhistoriker Ola Storsletten. For vestveggens del noteres det at laftestokk en, to, sju, elleve, tolv og tretten (telt nedenifra) har ulikheter i farge, form, laftehode og innvendige kinninger sammenlignet med resten av veggen.

I østveggen har stokk en og to annerledes kinning enn resten, mens stokk tolv og tretten i tillegg har ulikheter i form og farge. Stokk sju og åtte har også ulik størrelse og farge, men i notatet antas det allikevel at disse er opprinnelige.⁶³ Det redegjøres ikke for hvorfor, men årsaken kan være at begge stukkene omfattes av den utsparingen midt på østre vegg. Det

⁶¹ Anders Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, basert på et foredrag fra 1919, utgitt av De Sandvigske samlinger, 1920, 10, 12

⁶² Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 17.03.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

⁶³ Ola Storsletten, veggskjemaer, Kildearkivet Norges kirker, 02.09.1985, tilgjengelige i Riksantikvarens arkiv

foreslås at den kan ha vært hugget til for å gi plass til en altertavle.⁶⁴ Utsparingen strekker seg over totalt fem stokker.

Om sørveggenes to nederste stokker noteres det at de har ulik farge og kinning, og stakk én har i tillegg medfar i laftehodet, som ikke er tilfellet for majoriteten av lafestokkene. Et slikt medfar har også stakk tretten, som dessuten har ulik størrelse, farge, kinning og noe forskjellige laftehoder. Stakk tolv har de samme ulikhetene, med unntak av medfaret. Stakk tolv og tretten i nordre vegg har samtlige ulikheter. Stakk én i nordre vegg har utviser noen forskjeller i laftehodene, og har ulik kinning.

Det vites ikke sikkert hvilken tid stakkene som skiller seg ut stammer fra. Noen av dem kan være opprinnelige, men av uvisse grunner ha fått en annen utforming, alternativt kan de være fra forskjellige ombygginger i tiden da bygningen var stabbur. Muligens kan noen også ha kommet til under reparasjoner i nyere tid, eller som ledd i flyttingen etter at Sandvig kjøpte kapellet. Nicolaysen skriver i et brev at: ”Man er enig med Dem deri, at Kapellet sandsynligvis har været et par omkvarv høiere end nu”⁶⁵. Dette brevet er skrevet en måneds tid etter brevet der det ble anbefalt at man fjernet sekundære omkvarv, og kan hende anså man det nå som nødvendig å legge noe til som kompensasjon for det man hadde fjernet. Syllstokkene kan tyde på at noen stabbursdeler *ble* gjenbrukt, dette anfører i hvert fall *Norges kirker*-notatet, ettersom syllene har merker etter stolper på undersiden.⁶⁶ Veggene har også en rekke hull og utsparinger som nå er tettet igjen. Mange av disse får man anta stammer fra tiden som stabbur, for eksempel skjærer en av de største tvers gjennom den lange skriftinskripsjonen.

Sprekkdannelse i stakkene er noe Sandvig la stor vekt på. Han mente tømmeret har holdt seg så godt på grunn av en håndverksmetode kalt margsprenging, som han aldri tidligere hadde støtt på.⁶⁷ Teknikken går ut på å slå kiler inn til stakkens kjerne, og slik få en kontrollert sprekke der man ønsker, heller enn å la naturen gå sin gang. I Fiskerkapellet finnes den på stakkens underside (se ill. 4), og blir dermed gjemt inne i veggkonstruksjonen.

⁶⁴ Ola Storsletten, befaringsnotater, Kildearkivet Norges kirker, 02.09.1985, tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv, 7

⁶⁵ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 14.04.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

⁶⁶ Storsletten, befaringsnotater, 6

⁶⁷ Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 12

Sandvigs idéer om margsprenging ble raskt plukket opp i litteraturen, men vekker skepsis hos flere av dagens eksperter.

Jon Bojer Godal skriver at man ikke har klart å finne noen andre middelalderhus der margsprenging er brukt, og at det finnes andre måter å minske sprekkdannelsen på. Hvis teknikken har blitt benyttet, mener han det kun har vært i unntakstilfeller.⁶⁸ I en epost bekrefter han dette, og stiller spørsmål ved om sprekkene i Fiskerkapellet faktisk er laget med vilje. Han videresender også en epost fra Henning Olstad, som mener at å lage en sprekk på stokkens underside er risikabelt. Dette fordi stokken kan begynne å sprike, og dermed gjøre konstruksjonen svakere. Han viser til et bilde av en av laftestokkene fra Rolstadloftet, der lignende sprekkdannelse har oppstått naturlig, med utgangspunkt i mosegropen. For å få endelig svar på om margsprenging har vært brukt bevisst, vil man måtte løfte av noen stokker i Fiskerkapellet og undersøke.⁶⁹

Isolasjonsmiddelet

Kapellet er rekonstruert med rødt ullstoff lagt mellom laftestokkene. I befaringsnotatene til *Norges kirker* betegnes stoffet som ”relativt nytt”⁷⁰, noe som bekreftes i et brev fra Nicolaysen, som skriver til Sandvig at ”Mellemlaget mellem stokkene bør helst være som det gamle eller sterkt rødt uldtøi, der, da det i sin tid visstnok har været valgt for at tjene til dekoration, indvendig bør stikke noget frem foran fugen mellem stokkene”⁷¹. Ut ifra dette kan man slutte at isoleringen ble kopiert etter slik man mente den tidligere hadde sett ut.

Sandvig beskrev senere hvordan han under demonteringen av kapellet hadde funnet små, røde tøystrimler under moselaget mellom laftestokkene. Disse skal ha vært rundt et par tomme brede, og ”laa dobbelte og var lagt slik, at bare en smal stripe av en blyants tykkelse kunde sees imellem stokkene paa insiden av væggen, men derimot kunde intet merkes av tøjets mellemlag paa yttersiden.”⁷² Tilsynelatende hevder han altså at ullstoffet var synlig også da bygningen sto som stabbur. Dette finnes det derimot ingen nedtegnelser om fra Nicolaysens befaringsnotat i 1885.

⁶⁸ Jon Bojer Godal, ”Om materialkvalitet i ein del mellomalderhus” i Arne Berg (red.), *Norske tømmerhus frå mellomalderen band VI: Hus for hus, tillegg og tidfesting*, 216-252, 226

⁶⁹ Bojer Godal og Olstads eposter til undertegnede kan fremvises ved forespørsel.

⁷⁰ Storsletten, befaringsnotater, 6

⁷¹ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 14.04.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

⁷² Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 11

Sandvig skriver også at han sendte prøver av tøystrimlene til Fortidsminneforeningen. Brevene til Nicolaysen reflekterer ikke dette, men veldig mye av korrespondansen er forsvunnet gjennom årene, da arkiveringen foregikk på noe vilkårlig grunnlag. Stoffrestene endte opp ved KHM, der de ble registrert i tilvekstkatalogen i 1897, med følgende bemerkninger:

“2 *Smaastykker* af grovt Uldtøj, af rød Farve (nærmest Karmosinrødt). Fandtes ved den nylig foretagne Flytning af den gamle Kapellbygning, der engang stod paa Øren i *Faaberg* (jfr. NF. 104 og Aarsb. 1884 S. 102 f.) og senere paa Præstegaarden, til Lillehammer, hvor den er erhvervet af tandlæge Sandvig. Derved opdagedes, at der oprindelig mellem Stokkene i Væggen havde været lagt Strimler af saadant rødt Tøj; deraf var dog blot Rester tilbage hist og her, da ved Kapellets Gjenopførelse paa Præstegaarden Mose var bleven benyttet som Mellemlag. - Gave fra ovennævnte Tandlæge Sandvig.(m.a.)”⁷³

Disse stoffrestene har nå gått gjennom en foreløpig undersøkelse, utført av førsteamanuensis Marianne Vedeler ved KHM. Fragmentene måler henholdsvis 4,5 x 1,7 cm. og 3,7 x 2 cm. I følge Vedeler er det snakk om lett, valket ullstoff. Fargen er fremdeles knallrød, og hun foreslår at det kan være krappfarge som er brukt, men understreker at dette ikke kan bekreftes uten videre analyse. Teknikkene som er brukt skal ha vært vanlige helt fra middelalderen og frem til nyere tid, slik at det verken kan bekreftes eller avkreftes at restene stammer fra 1400-tallet. Hun beskriver kvaliteten som relativt høy, slik at bruken av stoffet som tetningsmiddel muligens kan være sekundær.⁷⁴

Det er ikke ukjent at laftede hus kunne ha farget tøy mellom stokkene. Arne Berg forteller at det i følge tradisjonen har vært slik flere steder i hus med høy status.⁷⁵ På Aga gård i Hordaland skulle man i 1811 demontere en staselig middelalderstue, da man fant rødt ullstoff som tetningsmateriale.⁷⁶ I sin lille bok *Arkæologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen* fra 1855 nevner Nicolaysen flere tilfeller, fra Hallingdal, Numedal, Vestfold, Telemark, Hordaland og Nordmøre. For de fleste av disse tilsier tradisjonen at det var rødt klede. Nicolaysen viser også til en historie om presten Haldor Duk på Voss, som på 1300-tallet skal ha bygget seg en stue med tøy mellom stokkene. Dette skal da ha vært nytt og uhørt. I tillegg til alle disse profanhusene skriver han også at Fløan

⁷³ Tilvekstkatalogen er tilgjengelig på nett:

http://www.unimus.no/arkeologi/forskning/web_arkeologi_vistekst.php?museum=KHM&id=70901&museumsnr=C18719, oppsøkt 03.05.13

⁷⁴ Vedelers epost til undertegnede kan fremvises ved forespørsel.

⁷⁵ Arne Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band I: allment oversyn* (Oslo, Landbruksforlaget, 1989), 47

⁷⁶ Guttorm A. Rogdaberg, *Rapport vedkomande lagmannsstova og andre mellomalderbygningar i Agatunet*, (Rogdaberg, 2010), 12

kapell i Trøndelag (datert til 1400-tallet) skal ha hatt tykt rødt tøy som tetning.⁷⁷ Sistnevnte opplysning dukker ikke opp noe annet sted, og det er ikke sikkert at alle Nicolaysens tilfeller stemmer. Antallet viser likevel at det har eksistert en sterk tradisjon over store deler av landet om at klede hadde blitt brukt på denne måten i middelalderen.

Dører og vinduer

I Nicolaysens befaringsnotater fra 1884 står det at selve dørbladet ikke er originalt, men at dørringen er gammel (se ill. 9). Dette tyder på at døren skriver seg fra tiden som stabbur, og således verken er middelaldersk eller en del av rekonstruksjonen. Nicolaysen nevner at det kun finnes to vindusåpninger, i nord og i vest, og disse er beskrevet som firkantede begge to. Med andre ord er det hugget til en ekstra vindusåpning mot sør, som enten må ha kommet til i løpet av årene mellom 1885 og 1896, eller så har Sandvig selv fått laget den. At dette vinduet er et nyere påfunn understrekes også av at deler av det ene innvielseskorset er gått tapt for å få plass til åpningen. Vinduet mot vest må også anses som tilhørende rekonstruksjonen.

Stabburet hadde altså vindu mot vest, men dette befant seg i den delen av bygningen som var sekundær. Det nåværende vestvinduet befinner seg i en del av veggen som ble bygget opp av Sandvig. Da et nytt vindu skulle lages har man valgt å gi det en fantasifull utforming, med trepassbuert avslutning i overkant.⁷⁸

Takkonstruksjonen

Anders Sandvig beretter at han under dekonstruksjonen av kapellet før flyttingen fant igjen veggbandstokkene, ettersom disse hadde blitt gjenbrukt som understøtting til gulvet i stabburets øverste etasje. Han skriver: ”Disse fortalte oss tydelig, at kapellet oprindelig ikke hadde hat aastak, men at dette var baaret av 5 par sperrer. Ved at anbringe begge væggebandstokke i den rigtige stilling kunde vi derved finde ut takets omtrentlige brathet”.⁷⁹ Han mener altså å ha gode holdepunkter for takvinkelen, som heller ikke er urimelig sammenlignet med andre middelalderbygninger. Mange av stavkirketakene er på rundt 60

⁷⁷ Nicolay Nicolaysen, *Arkæologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen*, (Christiania: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1885), 31, 40, 42, 48, 66, 72, 127, 140

⁷⁸ Nicolay Nicolaysen, notat om Fiskerkapellet, *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*, (Kristiania: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1886), 102, 103

⁷⁹ Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 14

grader.⁸⁰ Arne Berg fremholder at de bratte kirketakene (han anslår 55 grader som vanlig) også holdt seg en god stund etter reformasjonen, og sto i kontrast til de flatere takene i profanarkitekturen.⁸¹

Takkonstruksjonen ellers innrømmer Sandvig selv at det ikke finnes sikre holdepunkter for, og at det er et åpent spørsmål hvorvidt bygningen har hatt vanlig sperretak eller om det har vært saksesperrer også. Det ble valgt saksesperrer med hanebjelker i rekonstruksjonen uten at han redegjør noe videre for dette. Uansett er han trolig på det tørre ved å velge bort åstak, ettersom det i følge Arne Berg er uvanlig i middelalderbygninger, også profanarkitekturen. Berg mener dessuten å se en tendens til at der åstak forekommer i perioden er det helst i bygninger med lav status, mens stuer, bur og loft fikk sperretak.⁸²

Nicolaysen kommenterte i et brev fra 1897: ”Mærkeligt er det, at Kapellet ifølge den ovennævnte besigtigelse ikke fremviser spor af at have, som ellers sedvanligt, havt 1 eller 2 tvertær (slinder).”⁸³ Med andre ord er dagens slind lagt til i nyere tid. Kan hende var ikke en slik forsterkning nødvendig opprinnelig; gitt bygningens beskjedne størrelse og bratte takvinkel kan sperrene ha vært tilstrekkelig til å bære takets vekt, muligens med hjelp av noen støttende åser, slik tilfellet er i rekonstruksjonen. Mangelen på tverrbjelker blir av Nicolaysen tatt som et bevis for at taket har vært åpent, uten indre himling, slik det også fremstår i dag.⁸⁴

Angående tekkingsmaterialet erklærer Nicolaysen at: ”Der følger af sig selv, at der fremdeles bør anvendes spaan paa taget.”⁸⁵ Det er slik det er rekonstruert også i dag, og det må sies å være en grei løsning, ettersom spontak er det vanligste dekket på både de norske stavkirkene og de svenske laftekirkene fra middelalderen, og har i tillegg vært svært utbredt innen profanarkitekturen. I Magnus Lagabøtes landslov står snø på spontakene som en standard for når vinterens almene arbeidsplikt inntrådte.⁸⁶

⁸⁰ Ola Storsletten, *Takene taler: norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse bind 1*, (Oslo: Arkitektthøyskolen, 2002), 330-334

⁸¹ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen: bind 1*, 72

⁸² Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen: bind 1*, 68-69

⁸³ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 17.03.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

⁸⁴ Nicolaysen, *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*, 103

⁸⁵ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 17.03.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

⁸⁶ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen: bind 1*, 73

Dersom man aksepterer at kapellets takvinkel er noenlunde korrekt ville det trolig være for bratt til å tekkes med torv. Mulige alternativer er tekking med bord, takstein eller skiferheller. Både takstein og skiferheller har trolig vært sjeldenheter, Berg viser til et brev fra 1308 der biskop Audfinn i Bergen ber broren i Frankrike skaffe noen som vet hvordan man bryter og legger skifer, noe som tyder på begrenset utbredelse her hjemme.⁸⁷ Man bør likevel vurdere muligheten, ettersom skifer senere var mye brukt i Gudbrandsdalen og finnes i rikt monn et lite stykke lenger opp langs Lågen, på Otta.

Innrissinger i veggene

Inskripsjonen i interiøret ble først nevnt av sogneprest Niels Stockfleth i 1759, i forbindelse med en flytting av bygningen. Han gjenfortalte hva som står skrevet, og stadfestet at stokken ble laftet inn i veggen igjen. Teksten fra kallsboken ble trukket frem av Nicolay Nicolaysen etter hans befarings mens bygningen fortsatt var i bruk som stabbur. Han forteller at den lange inskripsjonen står ”paa en stok i den oprindelige nordre langvæg og i mandshøjde, og fremviser gotiserende majuskler, som ere indskaarne”.⁸⁸ Stokken har en tilsvarende plassering også etter rekonstruksjonen.

Inskripsjonen gir den eneste kjente dateringen man har for kapellet. Nicolaysen anså det som uvanlig at man i inskripsjonen hadde benyttet majuskler, og mente minuskler var standarden i senmiddelalderen. Han påpeker imidlertid at dette helt enkelt kan skyldes at majuskler var lettere å skjære ut i et hardt materiale som tre.⁸⁹ I forbindelse med denne masteroppgaven ble en rubbing av inskripsjonen i full størrelse fremvist for middelalderhistorikerne Jo Rune Ugulen og Gunnar Pettersen i Riksarkivets kildeskriftavdeling. De kunne etter forespørsel ikke finne noen anakronismer i verken grammatikk, font eller forkortelser.⁹⁰

I tillegg til de innrissede bokstavene er tolv innvielseskers skåret inn i laftestokkene. Fiskerkapellet er dermed tilsynelatende et sjeldent tilfelle, ved at alle korsene er bevart. Etter Fortidsminneforeningens befarings, trolig i 1885, hevder Nicolaysen derimot at han fant

⁸⁷ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen: bind 1*, 73

⁸⁸ Nicolaysen, *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*, 103

⁸⁹ Nicolaysen, *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*, 103

⁹⁰ Historikerne Jo Rune Ugulen og Gunnar Pettersen jobber blant annet med *Diplomatarium Norvegicum* og *Regesta Norvegica*. Besøket fant sted 09.02.12.

innvielseskors bare på tre av fire vegger. Han mente da at vestveggen sto uten slike kors.⁹¹ Dette indikerer at tre av korsene er rekonstruert, uten at det reflekteres i arkivmaterialet at noe slikt er blitt gjort. Det kan likevel godt ha blitt diskutert, da mange brev er gått tapt. Man kan ha bestemt seg for å gjenskape innvielseskorsene etter antagelse om at de må ha vært der opprinnelig. Alternativt har Nicolaysen sett feil ved sitt besøk i 1885, grunnet lysforhold eller annet. I Ola Storslettens befaringsnotater til *Norges kirker* anses de vestre innvielseskorsene som originale.⁹² Det finnes innbyrdes forskjeller mellom de tolv, men ulikhetene er uavhengige av hvilken vegg de står på.

Svalgang

Sandvig hevdet selv at merker han har funnet på bygningens vestre kortvegg gjorde det klart at kapellet hadde hatt et sval foran inngangen.⁹³ Også Nicolaysen nevnte merkene, etter sin befaringsnotat i 1884: ”I kanten af det oprindelige tømmerverk er der firkantede indhugninger med skraa retning, uidentvil for sperrer over en svalgang”.⁹⁴ I svalgangen finnes i dag fire gjenspunsinger på stokken oppunder takutspringet, som kan være de samme merkene. I så fall har man valgt å bevare dem som de var, og i stedet laget nye utspring for svalgangens taksperrer i stokken over. Det kan stemme med at stokken med gjenspunsingene trolig er den øverste som er original, i motsetning til stokken over, der takutspringet nå er festet. Storsletten kommenterer i sine notater at merkene som er synlige nå også kan være laget i tiden på museet, noe som selvfølgelig også er en mulighet.⁹⁵ Det er i alle tilfeller vanskelig å datere slike innhugg, og man kan innvende at bygningen trolig tilbragte lang tid som stabbur. Mange endringer kan ha blitt gjort i løpet av den perioden som Sandvig ikke hadde oversikt over, for eksempel under flyttingen Stockfleth foretok i 1759.

De øverste opprinnelige stakkene i langveggene har begge en utstikkende kile mot vest. Sandvig laget noen skisser av dem, og mente de ikke kunne ha noe med stabbursfunksjonen å gjøre.⁹⁶ Sandvig valgte å tappe kilene inn i hver sin stolpe, som utgjør en del av stavgangens konstruksjon. Både Ola Storsletten og Jon Bojer Godal er enige med

⁹¹ Nicolaysen, *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*, 103

⁹² Storsletten, befaringsnotater, 9

⁹³ Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 14

⁹⁴ Nicolaysen, *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*, 103

⁹⁵ Storsletten, befaringsnotater, 5, 8

⁹⁶ Udatert notat i Sandvigs håndskrift, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

undertegnede i at dette er en uvanlig løsning, og Storsletten foreslår at kilene kan minne om understøttelse for takutstikket slik man kan se i enden av stavkirkers stavlegjer.⁹⁷ Det finnes altså flere tolkningsmuligheter.

Sandvig noterer også at deler av en svalgang er gjenbrukt i bygningen som en del av stabbursinventaret.⁹⁸ Han nevner ikke hvilke deler det er snakk om, men i *Norges kirker*-notatet beskrives det at enkelte deler av den nåværende svalgangen synes å være eldre og mer slitt.⁹⁹ Det er dog ikke mulig å si sikkert hvilken epoke disse stammer fra. På tross av noen bevarte deler synes det å ha vært en del usikkerhet rundt den nye svalgangens utforming, da dette omtales i et brev Sandvig mottok fra Nicolaysen, skrevet 17. Mars 1897. Der gir Nicolaysen medhold i at ”det er tydeligt, at der foran indgangen har været en sval”, og mener at denne ”maa visstnok i lighed med stavkirkerne paa midten have havt en gavl, da selve indgangen ellers vilde blive for lav.”¹⁰⁰ Litt under en måned senere gir han råd om at ”de smaa søiler i svalgangen bør være firkantede med affasning”¹⁰¹.

Selv om kapellet godt kan ha hatt svalgang opprinnelig må det påpekes at den kan ha sett helt annerledes ut enn den nåværende. Med utgangspunkt i merkene etter svalgangens taksperrer kan man for eksempel se for seg at den kan ha vært smalere enn selve vestfasaden. De ytterste gjenspunsingene befinner seg ca. 30 centimeter fra hvert hjørne. En eventuell svalgang kan dessuten ha hatt en helt annen dekor, eller vært enkel, uten pynt. Den kan ha vært nokså åpen, slik som nå, men den kan også ha vært mer lukket og lignet mer på et våpenhus. Nicolaysen henviser som nevnt til stavkirkene som utgangspunkt for den midtre gavlen, men samtidig har Eidsborg stavkirke ingen slik gavl, slik at man må bøye seg når man skal inn. Det er dermed ingen automatikk i at svalgangen må ha hatt en slik gavl. Det er grunn til å tro at en viss dose romantikk lå bak rekonstruksjonen. Blant Sandvigs skisser for gjenreisningen av kapellet finnes for eksempel et forslag med dragehoder.

⁹⁷ Eposter fra Storsletten og Bojer Godal kan fremvises ved henvendelse til undertegnede.

⁹⁸ Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 14

⁹⁹ Storsletten, befaringsnotater, 5

¹⁰⁰ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 17.03.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

¹⁰¹ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 14.04.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

Takkrytter

Det var kanskje den samme typen tankegods som lå bak da man valgte å gi kapellet en takkrytter. Sandvig henviste til kapellets klokke, og mente at det ikke var ”helt utelukket at denne klokke kan ha været anbragt som her”.¹⁰² Sitatet viser hvor lite sikkert grunnlaget for denne avgjørelsen var, men han fikk medhold i å bygge takkrytteren av Nicolaysen.¹⁰³

Takkrytteren fulgte med på flyttingen fra Sandvigs hage til det nye museet. Da kapellet i 1937 skulle flyttes til den nåværende tomten ble den fjernet. Dessverre er ingen brev bevart fra den tiden hvor problemstillingen diskuteres, men Sigurd Grieg skrev noen år senere, i sin tid som direktør, et brev om kapellet. Der opplyses det at takkrytteren ble fjernet fordi man ikke hadde sikre indikasjoner på at bygningen opprinnelig hadde hatt en slik.¹⁰⁴

Korskille og alter

Etter befaringen i 1885 skriver Nicolaysen at han ikke har funnet noen spor etter korskille, så han har åpenbart sett spesielt etter dette. Da Sandvig først innredet kapellet satte han inn to korsøyler som ga rommet en slags inndeling. Han har tydeligvis vært klar over at disse søylene var anakronistiske, for i et brev fra Nicolaysen bekreftes det at søylene (og storslagen barokk altertavle som også var satt inn) passet dårlig med kapellets samtid.¹⁰⁵ Likevel ble interiøret stående sånn de første årene bygningen var på museum. Man kan spørre seg om kapellets begrensede størrelse og bruk har ledet til at en inndeling ikke er blitt ansett som ønskelig eller nødvendig. Alternativt er det mulig at både gulvet og enkelte veggstokker er av nyere dato, slik at et eventuelt skille kan ha vært festet i bygningsdeler som ikke lenger er bevart.

Steinalteret som står i kapellet i dag er murt opp på museet, og alterplaten stammer fra gamle Lillehammer stavkirke. Det er usikkert når denne løsningen kom på plass, og det kan innvendes at alteret i motsetning til rekonstruksjonen godt kan ha vært av tre. Dette har vært situasjonen i flere av de svenske laftekirkene, som vil beskrives i oppgavens neste del.

Angående plasseringen av alteret fulgte Sandvig først råd fra Fortidsminneforeningens nye

¹⁰² Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 15

¹⁰³ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 14.04.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

¹⁰⁴ Brev fra Maihaugen ved Sigurd Grieg til Luce Hinsch hos Riksantikvaren, 20.06.1962, tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv

¹⁰⁵ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Nicolay Nicolaysen i brev til Anders Sandvig, 14.04.1897, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

leder Herman Major Schirmer: ”I kirker og kapeller stod hovedalteret –visstnok næsten uden undtagelse– frit, saadan at man kunde gaa rundt det. Bialterne stod derimot hyppig, kanske som regel, mod en væg [...] alltid stillede saaledes, at præsten naar han stod foran dem vendte ansigtet mod øst”¹⁰⁶ På en tegning av kapellets grunnplan fra 1907 er alteret trukket ut fra veggen. Derimot er alteret nå plassert inntil østveggen, og det samme er tilfellet på et fotografi fra 1930. Alteret har altså blitt flyttet.

Rekonstruksjonen versus opprinnelig utseende

Rekonstruksjon er en metode som i liten grad brukes innenfor dagens kulturminnevern, der man i større grad bevarer etter prinsippene om konservering og historisk ekvivalens. Tilbakeføringen av Fiskerkapellet fra stabbur til gudshus ville derfor neppe funnet sted nå. Tross dette fremstår bygningen som relativt nøktern, og de fleste valgene som ble gjort er fremdeles plausible. For eksempel er lite lagt til de opprinnelige veggstokkene, og takets konstruksjon og vinkel er i tråd med rådende kunnskap om middelalderens arkitektur. Et av de mer fantasifulle elementene, takrytteren, ble fjernet. Likevel er det noen punkter som kan diskuteres.

Som nevnt er det hovedsakelig de dekorative bygningsdelene det hersker tvil om. Svalgangens estetikk må sies å være et produkt av forrige århundreskifte, som mangler grunnlag i det bevarte materialet. Det samme gjelder mønekammer og vindskier. Den opprinnelige utformingen kan ha vært mye enklere, eller ha hatt et annet uttrykk. Rødt ullstoff mellom stokkene kan ha vært løsningen originalt, men dette kan ikke bekreftes uten naturvitenskapelige undersøkelser. Det kan også diskuteres hva taket har vært dekket med, og både spon, plankebord og stein er mulige alternativer. Gavlene er per i dag laftet helt opp, men kan også ha vært bygget med panel opprinnelig, uten at det er mulig å konkludere. Det nåværende alteret er av stein, men det kan ha vært av tre, og plasseringen er usikker.

Det er også noen deler av rekonstruksjonen der vi *vet* at den originale løsningen er valgt bort. Dette gjelder særlig vinduet mot sør, som ikke eksisterte da Nicolaysen var på befaring, og dermed må ha blitt laget i moderne tid. Hvorvidt kapellet hadde et vindu mot vest i middelalderen er et åpent spørsmål. Det er lagt til en slind, noe Nicolaysen heller ikke fant

¹⁰⁶ Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring ved Herman Major Schirmer i brev til Anders Sandvig, 28.05.1904, tilgjengelig i Maihaugens arkiv

spor etter. Når man i disse tilfellene har valgt å gå mot bedre vitende ligger det trolig praktiske årsaker bak. Det søndre vinduet gjør det unektelig lettere å oppleve bygningen uten hjelp av kunstige lyskilder. Angående slinden kan det tenkes at man mente den var nødvendig for å sikre konstruksjonen, for eksempel i forbindelse med byggingen av takrytteren.

I nåtidens kapell må det dessuten være mye som mangler, sammenlignet med hvordan interiøret har sett ut i 1459. Klokken kan ha hengt i en takrytter eller i et separat tårn. Det liturgiske utstyret er borte, slik som alterduk, kalk og lignende. Hullene i innvielseskorsene forteller oss at vi mangler lysholdere, og dermed også lys. Det praktfulle krusifikset kan ha hengt på østveggen, eller vært plassert i tilknytning til selve alteret. Det kan også ha vært andre billedfremstillinger i kapellet, i form av malerier, treskulpturer eller vevnader. I den forbindelse er det også usikkert om fordypningen i veggen rett over alteret er opprinnelig, og hvordan den i så fall ha vært brukt. Har det vært plassert en hel altertavle der, eller kan den ha vært mer som en skulpturnisje? En altertavle festet i veggen på den måten ville være uvanlig, mens det finnes noen eksempler på skulpturnisjer fra 1400-tallet. Usikkert er det også om kapellet har hatt benker og korskille. Det finnes ikke merker etter slikt, men man kan likevel ikke utelukke at det kan ha eksistert.

Vår nåtidige opplevelse av kapellet vil med andre ord skille seg fra inntrykket det ga opprinnelig. Dette gjelder i midlertid for middelalderens monumenter generelt, og rekonstruksjonen gir oss i hvert fall muligheten til å observere romfølelsen og kombinasjonen av materialer. Dette hadde ikke vært mulig på samme måte dersom kapellet hadde forblitt nederste halvdel av et stabbur, eller tømmeret bare kunne oppleves som løse deler på et lager. Rekonstruksjonen kan dermed ha formidlingsverdi.

3. Fiskerkapellets bygningsmessige kontekst

Fiskerkapellet står i dag ensomt igjen som et norsk sakralbygg i laft fra middelalderen.

Dermed vekkes en del spørsmål, blant annet: hvor utbredt har laftede kapeller og kirker vært i Norge i perioden og hvor hentet man inspirasjonen fra? Lorentz Dietrichson mente, som nevnt i innledningen, at laftekirken kan ha kommet til Norge fra Sverige. Dette forslaget er i seg selv verdt å undersøke. Han mente også at byggingen av laftedkirker tiltok i forbindelse med ”stavkirkernes oppløsningstid” i senmiddelalderen.¹⁰⁷ Stemmer dette med det vi vet i dag?

Disse spørsmålene har ikke nødvendigvis sikre svar, men ved å gjennomgå materialet som finnes og sammenligne Fiskerkapellet med andre bygninger kan man i det minste sirkle seg nærmere noen indikasjoner. Kapittelet vil starte med en gjennomgang av det som er kjent og publisert om spor etter norske middelalderkirker i laft, og så gå videre til en sammenligning mellom Fiskerkapellet og det bevarte svenske materialet, før den lokale profanarkitekturen i Gudbrandsdalen trekkes inn. Til sist skal Fiskerkapellets bygningsmessige kontekst drøftes.

3.1. *Spor etter norske laftedkirker fra middelalderen*

Det er svært vanskelig å avgjøre hvor utbredt lafteteknikken har vært innen kirkearkitekturen i middelalderens Norge. Fiskerkapellet står igjen som et ensomt eksempel, men opprinnelig var det flere. Disse er vanskelig å spore i kildene fordi opplysninger om byggeteknikk i mange tilfeller er fraværende eller tvetydige. Det finnes også kirker som med sikkerhet har vært laftet, men mangler sikker datering til før eller etter reformasjonen. Tradisjonelt har man dessuten antatt at stavkirkene rådet grunnen i norsk middelalder, noe som har hatt påvirkning på hvordan kildene er blitt tolket. Av hensyn til tidsbegrensinger har det her ikke vært mulig å gå gjennom primærkildene, men muligens kan man finne opplysninger om flere mulige laftedkirker ved å studere kirkebøker eller lignende. I denne oppgaven har det vært nødvendig å holde seg til sekundærkilder, og det bygges primært på doktorgradsavhandlingene til Jan Brendalsmo og Vidar Trædal, som har skrevet om henholdsvis Trøndelag og Troms/Finnmark. Også beskrivelser fra *Norges kirker* er brukt, og der finnes materiale om

¹⁰⁷ Dietrichson, *De norske stavkirker*, 35, 98, 388, 389, 439

Hordaland, Sogn og Fjordane, Oppland, Akershus, Buskerud og Østfold. I tillegg trekkes det inn enkelte laftekirker andre steder som er blitt hevdet å stamme fra middelalderen.

Nord-Norge

Vidar Trædal har i sin doktorgradsavhandling tatt for seg kirker i Troms og Finnmark bygget før 1800. Særlig Finnmark er interessant, ettersom fylket, med unntak av Vardø, ikke fikk permanente norske bosetninger før på 1400-tallet.¹⁰⁸ De første kirkene i området ble dermed bygget i samme periode som Fiskerkapellet. *Trondhjems Reformats* av 1589 nevner sytten kirker, kapeller og bønnerom i Finnmark. Trædal mener elleve av disse kan være middelalderske, men det er usikkert hvordan de var bygget. Av Omgang kirke gjenstår en tuft som kan indikere torvvegger, og også Yttervær på Loppa har hatt torv som en del av konstruksjonen.¹⁰⁹ Dette er i tråd med hva man kjenner til fra Island, der torv i ulike former var mye brukt som byggemateriale.¹¹⁰

Trædal trekker frem laft som en annen, og kanskje mer utbredt, byggemetode i middelalderens Finnmark. Sørvær og Hjelmsøy ble begge beskrevet som meget gamle i 1690-årene, og var da tømmerkirker. Ingøy ble i 1694 beskrevet som forfallen og gammel. Den skal ha vært en av de største kirkene i Finnmark, og hadde et rikt katolsk inventar. Veggene var laftet med stort tømmer og kirken hadde et smalere kor mot øst. Kjølvik kirke kan også ha vært en laftekirke fra middelalderen, muligens med form av en salkirke. Vardø kirke ble i 1599 omtalt som et "blokkhus", noe Trædal tolker som en fornorsking av tyske "blockbau", og dermed nok et laftet bygg. Det er uvisst hvor gammel den daværende kirken var, men i Vardø har det vært kirke siden 1300-tallet.¹¹¹ Her er det altså flere indikasjoner på utbredelse av laftekirker, men man kan selvfølgelig ikke dokumentere noe sikkert, og klimaet ytterst ved Finnmarkskysten gjør bevaringsforholdene ubarmhjertige. Dersom det stemmer at noen av middelalderkirkene i fylket har vært laftet er det interessant, fordi det i følge historikeren Arnved Nedkvitne ikke var før på 1500-1600-tallet at privathusene der ble bygget av tømmer.

¹⁰⁸ Arnved Nedkvitne, *"Mens bønderne seilte og jægterne før": nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1988), 56

¹⁰⁹ Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, 11, 169, 174 og 178

¹¹⁰ Hjörleifur Stefánsson, "Islandske middelalderkirker", *Kirkja ok kirkjuskurud: kirker og kirkekunst på Island og i Norge i middelalderen*, (Oslo: NIKU, 1997), 33

¹¹¹ Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, 178, 257, 258, 289, 290, 310

Før den tid bodde folk i Finnmark, også nordmennene, i torvgammer.¹¹² Mangelen på trevirke i fylket fordrer dessuten at tømmeret måtte bli fraktet langveis fra, noe som ville både komplisere og fordyre byggeprosessen.

Også for Troms' del kan det stilles interessante spørsmål angående byggeteknikk. Bjarkøy og Tromsø kirker skal ha vært laget av tre. Begge er kirkesteder fra perioden *før* det Dietrichson kaller "stavkirkernes oppløsningstid", men det er ikke kjent stavkirker fra verken Finnmark eller Troms. Et annet kirkested med lang historie er Tranøy på sørøstsiden av Senja. En eldre kirke på stedet ble revet i 1775, og Trædal mener det er en mulighet for at denne kan ha vært fra middelalderen. Det var en laftet langkirke med våpenhus på vestsiden og et smalere kor. Trædal understreker Tranøy som det eneste potensielle eksempelet i de to fylkene på en trekirke på et kirkested fra før tidlig- eller høymiddelalder der man vet noe om selve bygningen.¹¹³

I Nordland står de to kirkene Øksnes og Langnes i Vesterålen. De er i dag formelt datert til 1700-tallet, men lokalt har det vært hevdet at kirkene er langt eldre, kanskje fra middelalderen. Lokalpolitikeren Julius Meløy hevdet i et brev til Riksantikvaren i 1952 at Langenes kirke kunne stamme fra slutten av 1400-tallet eller starten av 1500-tallet, uten at dette er videre underbygget.¹¹⁴ Læreren Johan Borgos mener dateringen av Øksnes kirke til 1796 bygger på en misforståelse. Uenigheten skyldes tolkningen av et brev som beskriver arbeider i kirken det året. Riksantikvarens ståsted er at brevet omhandler byggingen av kirken, mens Borgos mener ordlyden må forstås dithen at det kun var snakk om reparasjoner, og at bygningen således er eldre.¹¹⁵ Ved undersøkelser i Øksnes kirke, utført av bygningsarkeolog Erik Jondell på vegne av Riksantikvaren, ble det funnet flere laftestokker i sekundær bruk.¹¹⁶ Disse kan selvfølgelig stamme fra mange steder, men det er også en mulighet for at de er rester av en eldre kirke på stedet. *Norsk kirkeleksikon* angir at Øksnes delvis er bygget av

¹¹² Nedkvitne, "Mens bønderne seilte og jægterne for", 52

¹¹³ Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, 132

¹¹⁴ Brev fra Langenes Formannskap ved Julius Meløy til Kirke- og undervisningsdepartementet, datert 21. april 1952, tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv

¹¹⁵ Brev fra Riksantikvaren ved Lars Roede og Jens Christian Eldal til Johan Borgos, datert 5. Mars 1982, tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv.

¹¹⁶ Erik Jondell, *Øksnes kirke, Øksnes kommune: Innberetning etter befaring*, Utgravingskontoret for Trondheim, 20. desember 1982, tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv

tømmer fra 1500-tallet. I kirken er det også bevart en kirkeklokke fra 1592, mens Langenes kirke på sin side har en prekestol fra slutten av 1500-tallet.¹¹⁷

Trøndelag

Utenom Fiskerkapellet er det bare en annen laftekirke som er sikkert dokumentert: et kapell fra Fløan i Trøndelag. En dendrokronologisk undersøkelse har vist at bygningen trolig ble reist i 1420-årene. På den tiden var Fløan setegård under erkebiskopen, og Brendalsmo mener det trolig var erkebiskop Eskil (1402-1428) som var byggherre.¹¹⁸ Bygningen har vakt interesse fordi Olav den helliges levninger skal ha blitt plassert der av svenske soldater i 1564. I den forbindelse blir den omtalt som en ”øde bondekirke”.¹¹⁹ Kapellet ble nedlagt i forbindelse med Reformatsen i 1589, og menigheten ble flyttet. I likhet med Fiskerkapellet ble det gjenbrukt som gårdsbygning, nærmere bestemt låve. Låven ble til sist revet, men noen deler er bevart på Sverresborg museum i Trondheim.¹²⁰ Bygningen ble dessuten beskrevet av Gerhard Schøning i 1774, og han laget også en tegning av den (ill 30). Man har følgelig en rimelig god idé om hvordan kapellet så ut.

Kapellet var lite, omtrent 8,8 x 4,7 meter.¹²¹ Grunnplanen var uten adskilt kor, men det synes å ha vært en skillevegg i interiøret. Arkitekt Erling Gjone forsøkte i 1957 å tegne en rekonstruksjon av kapellet basert på Schøning og de bevarte restene.¹²² Hans tegning viser et brattere tak enn Schønings, og i et foredragsmanus skrev han at rester etter taksperrene anga en vinkel på om lag 56 grader. Han fant også tegn til at det hadde vært tekket med spon.¹²³ Kapellet har hatt sydportal i både kor og skip, samt en vestportal. Gjone drøftet hvilken som hadde vært hovedinngang. Mens Schøning mente at hovedinngangen var mot vest, skrev Lorentz Diderik Klüwer i 1815 at den var mot sør. Gjone ser for seg at inngangen mot vest kan være sekundær, og viser til at søndre portal i skipet var mest forseggjort, med spissbue i overkant.¹²⁴ Schønings tegning viser et rektangulært vindu like under takskjegget i østre ende

¹¹⁷ Alf Henry Rasmussen, *Våre kirker: Norsk kirkeleksikon*, (Kirkenær: Vanebo forlag, 1993), 155, 156

¹¹⁸ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 370-371

¹¹⁹ Dette synet gjengis blant annet i Ludvig Daae, ”Et nordtysk sagn om Olav den helliges likkiste”, *Historisk tidsskrift*, første bind, (Kristiania: Den norske historiske forening, 1871), 141-144, 141

¹²⁰ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 370-371

¹²¹ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 371

¹²² Tegningene er tilgjengelige i arkivet på Sverresborg museum

¹²³ Erling Gjone, manus til foredrag, bevart som en del av Sigurd O. Tillers privatarkiv, tilgjengelig i arkivet på Sverresborg museum, 7

¹²⁴ Gjone, manus til foredrag, 7-8

av skipets sørvegg, mens koret har et tilsvarende rektangulært vindu plassert noen stokkhøyder lavere, nær sørveggens østre hjørne. I tillegg fantes et svært lite, spissbuet vindu ved siden av korportalen, omtrent i mannshøyde.

Fløankapellet var bygget av sinklaftet furutømmer som var flathugget på sidene som vendte ut. I en artikkel fra 2005 beskriver Terje Thun dette som unikt for perioden i norsk sammenheng.¹²⁵ Arne Berg mener laftemetoden kan ha fungert som en imitasjon av mur, med sine glatte overflater.¹²⁶ Novene er hugget til slik at de danner rette, jevne hjørner, og dette kan bringe tankene hen til kvaderstein. I et intervju i *Stjørdals-Nytt* i 2009 sa daværende førstekonservator ved Sverresborg museum, Elling Alsvik, at Fløankapellets yttervegger originalt var hvitkalkede.¹²⁷ Dette ville i så fall gi en enda sterkere likhet med kirker av stein, men denne opplysningen er usikker, da det ikke vites hvor den stammer fra. Det samme gjelder Nicolaysens påstand om at Fløankapellet hadde rødt klede mellom stakkene.¹²⁸ Nicolaysen hevder dette uavhengig av Fiskerkapellet, som han tilsynelatende ikke hadde kjennskap til da han skrev i 1855. Det er likevel mulig at det dreier seg om en misforståelse, for Schøning skrev at ingenting var lagt mellom stakkene, heller ikke mose.

Brendalsmo går også gjennom de andre kjente middelalderkirkene i Trøndelag. Majoriteten av disse har vært laget av tre, men som oftest er form og teknikk ukjent. Senmiddelalderen var på ingen måte en dødtid, da det ble bygget minst nitten nye kirker i området.¹²⁹ Tolv av disse var tilknyttet den blomstrende fiskerinæringen. Dessverre vet man lite om hvordan fiskeværskirkene så ut. Kun på Frelsøya finnes tolkbare spor, og de indikerer en stav- eller grindbygd kirke.¹³⁰ Derimot finnes noen kirketufter på Megard med tilsvarende planform som Fløan. Stedet var nesten øde etter svartedauden, og ettersom det lå lite jord til kirken kan det tenkes at kirken ble bygget i tilknytning til en Olavskilde som er like i nærheten. Brendalsmo mener tuftene må stamme fra en trekirke, og grunnet planformen tidfester han den til senmiddelalderen. Kirken kan dermed meget mulig ha vært laftet, uten at det er mulig å bekrefte. En annen potensiell laftekirke lå på Skjølstad. Den ble nedlagt i 1589,

¹²⁵ Terje Thun, "Norwegian conifer chronologies constructed to date historical timber", *Dendrochronologia* 23, (2005), 63-74, 66

¹²⁶ Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen bind 1*, 35

¹²⁷ Elling Alsvik, intervju om Fløankapellet, *Stjørdals-Nytt* nr. 45, 11.11.09, 30-31

¹²⁸ Nicolaysen, *Arkæologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen*, 140

¹²⁹ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 29, 42, 264

¹³⁰ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 79, 80, 465

men materialer derfra ble gjenbrukt i Hegra kirke, og Brendalsmo mener dette fant sted rett rundt år 1600. Kirken på Hegra var en laftet tømmerkirke med en enkel form som kunne ligne på Fløan.¹³¹ Hvis materialer fra Skjølstad ble gjenbrukt tyder det på at Skjølstad kirke også var laftet, og med nedleggelse i 1589 er det ikke umulig at den stammet fra førreformatorisk tid.

Østlandet

I Oppland, litt nord for Fiskerkapellet, ligger en laftekirke på Bjølstad i Heidal. Roar Hauglid skrev i 1957 en artikkel om kirken. Årstallet 1531 er risset inn en veggstokk, og man har følgelig tenkt seg at det er snakk om en middelalderkirke. Kirken gikk ut av bruk i 1752, og ble etter hvert omgjort til låve. Portalplanker, trolig fra Prestegård stavkirke, er festet på hver side av inngangen. Hauglid mener hele eller deler av stavkirken ble flyttet til Bjølstad, og at stavkirkeskipet senere ble omgjort til kor, med et nytt laftet skip bygget inntil. Bjølstad kirke er nå rekonstruert med utgangspunkt i de bevarte delene av skipet. Skipets grunnplan er tilnærmet kvadratisk, omtrent 6 x 6 meter. Inngangen er på den vestre gavlsiden, og portalen er svært smal, omtrent 70 centimeter. Over inngangen finnes det firkantede åpninger i veggen, som trolig har vært feste for våpenhus, samt indre takbjelker. Skipet er bygget av furu og laftet med vekselvis revskoro- og barkelaft. Laftehodene er ovale. Ved en besiktigelse i 1740 beskrev man kirkens tak som tekket med spon.¹³²

I Povel Huitfeldts stiftsbok (1547-76) nevnes en kirke på Bjølstad, noe som passer med årstallet inne i kirken. Hauglid mener derimot dateringen til 1531 er feil. Han synes de innrissede tallene har en anakronistisk utforming, ved bruk av arabiske tall, og tror Huitfeldt egentlig henviste til stavkirken. I tillegg betviler Hauglid at byggeaktivitet og kirkeutvidelse ville funnet sted så kort etter svartedauden, og viser til at det bare var 10 gårdbrukere i Heidalen i 1528. Hauglid viser dessuten til at man ikke har funnet spor etter sperretak, at koråpningen er relativt stor og har merker etter prekestol, samt at profilene rundt korskille og inngangsportal hører til senere tider. Hans konklusjon er at kirken kan være bygget på starten av 1600-tallet, og således er postreformatorisk.¹³³

¹³¹ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 438, 439, 364, 375

¹³² Roar Hauglid, "Bjølstad kirke i Heidal", *Årbok for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*, (Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, 1957), særtrykk fra 1958, 119-134

¹³³ Roar Hauglid, "Bjølstad kirke i Heidal", 119-134

En annen tolkning finnes hos den svenske kunsthistorikeren Gerda Boëthius, som i 1927 skrev at Bjølstad og Fiskerkapellet viser interessante utviklingstrekk i overgangen mellom middelalder og renessanse. Hun mente planløsningen og reisningen fremdeles er forenlig med middelalder, mens detaljutformingen begynner å gå over i noe nytt. Fellestrekk hun pekte på mellom de to bygningene inkluderte inngang mot vest – hun anså dette som noe norsk – og korte laftehalser med synlige kinninger.¹³⁴ I tillegg bør det understrekes at portalen er svært smal, noe som peker mot middelalder. Hauglid tar for øvrig feil når han hevder at man ikke bygget nytt etter svartedauden. Dette understrekes av Brendalsmos funn fra Trøndelag, der det var stor byggeaktivitet. Kirken på Megard kan dessuten indikere at man bygget i områder som lå øde, dersom religiøse hensyn tilsa det.

I Akershus fylke ligger en del laftekirker med usikker opphavstid. Den eldste kjente kirkebygningen på Blaker ble revet i 1660 og *Norges kirker* angir at det både kan ha vært en ombygget stavkirke og en tømmerkirke. Dersom det var en tømmerkirke hevdes det at denne må ha vært fra reformasjonsårhundret, uten at det føres noen videre argumentasjon for dette. Det omtales ikke noen kor i kirken før i 1629, så det kan ha vært en salkirke.¹³⁵ På Gjerdrum brant den eldste kjente kirken i 1684. Dette kan ha vært middelalderkirken, for i løpet av 1600-tallet var den kommet i dårlig stand. Kirken var av tre, men teknikken er usikker. Fordi det står at kirken ble bordkledd *både* innvendig og utvendig mener Christie og Christie at det kanskje er mest sannsynlig med et laftet bygg.¹³⁶ Heni kirke var bygget av tømmer, og fungerte som annekskirke under Gjerdrum. Den skal ha vært falleferdig på slutten av 1600-tallet, og ble beskrevet som svært gammel i 1739. Kallsboken forteller at koret opprinnelig var i bruk som kapell i middelalderen. I *Norges kirker* forklares dette som en mulig misforståelse, fordi koret ikke var bordkledd, i motsetning til skipet.¹³⁷ Også Holter kirke knytter det seg usikkerhet til. På 1600-tallet ble den beskrevet som en reisverkskirke, men ble senere forhøyet med tømmer. Christie og Christie mener derfor at underdelen trolig var laftet også. Bordkledningen utenpå kirken var allerede i 1618 så gammel at den måtte skiftes ut, noe

¹³⁴ Gerda Boëthius, *Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från vikingatiden till 1800-talet: en undersökning utgående från Anders Zorns samlingar i Mora*, (Stockholm, 1927), 286-289

¹³⁵ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Blaker_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹³⁶ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Gjerdrum_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹³⁷ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Heni_kirke, oppsøkt 03.05.13

som tyder på en viss alder.¹³⁸ Kroer kirke var laftet, og ved midten av 1600-tallet var flere av stokkene i så dårlig stand at de måtte skiftes ut. Den må derfor ha stått en stund allerede da.¹³⁹

I Østfold har det vært et stort innslag av steinkirker, slik at de potensielle middelalderske laftekirker er færre. Likevel er det noen det er vært å merke seg. Heli kirke skal ha vært en lovekirke, og ble omtalt som et gammelt trekapell i 1575. Christie og Christie gjetter at den var bygget i stavteknikk, men kirkeregnskapene gir ingen opplysninger om dette.¹⁴⁰ På Tomb sto et gammelt, laftet gårdskapell som ble revet i 1869, og kallsboken fra 1733 sier at dette kan ha vært bygget av Ole Galle i 1504. Det hadde tårn og inngang mot vest.¹⁴¹ Laftekirken på Tomter var falleferdig i 1620, og kan derfor ha vært gammel allerede da. Veggene består av store, jevnhuggede, runde stokker og har på et tidspunkt stått uten bordkledning innvendig.¹⁴²

Sørlandet

I Flosta kirke i Arendal kommune kan det være bevart rester av middelalderlaft i veggen mellom skip og våpenhus. Bygningen har gjennomgått mange stadier, og er i dag mest preget av ombygninger i 1747 og 1864. Det skal ha funnets et kapell her i 1467, og en bevart kirkeklokke er datert til 1506. Lokal tradisjon sier at kirken ble bygget ved hjelp av gaver fra sjøfolk som hadde unnsloppet havsnød. Bygningen skal først ha vært et lite kapell uten markert kor, 10 meter langt og 5 meter bredt, med et lavere, men jevnbredt våpenhus i vest. Både i 1628 og 1663 beskrives den som falleferdig, og det sies at laftekonstruksjonen står bar, uten panel. I 1704 fortelles det at kirken var omtrent 200 år gammel, og at den nylig var blitt reparert. På enkelte deler av den nåværende kirken har man funnet rester av malt dekor fra 1600-tallet, og det er noen av disse delene man spør seg om kan stamme fra det opprinnelige kapellet. Et segl funnet i nærområdet, viser en enkel kirkebygning med rektangulær plan uten artikulert kor, og inngang på langsiden. Dette kan være ment som et generisk bilde på en kirke, men det er også en mulighet for at det vi ser er en stilisert utgave av den tidligere kirken på Flosta.¹⁴³

¹³⁸ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Holter_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹³⁹ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Kroer_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹⁴⁰ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Heli_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹⁴¹ Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Tomb_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹⁴² Sigrid og Håkon Christie, http://www.norgeskirker.no/wiki/Tomter_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹⁴³ Hans Olaf Aanensen, Sigrid Eskild Nilsen og Ingrid Ytterdal *Flosta kirke: af Wrag min Opkomst er af Søe-Folk meest opholdet*, (H.O. Aanensen, 2003), 9-10 og 19-22

Vestlandet

På Fedje i Hordaland lå det et korshus, som i 1659 skal ha vært ”æld gammelt” og ble erstattet av et nytt kapell. Norges kirker gjengir sogneprestens beskrivelse av det gamle bygget: ” [...] meget unnseligt og dertil lidet beqwembt. Thi det war et gammelt huus, icke effter kircke fatzoon, men ligere til et fæhuus, om man saa maatte sige. Tommeret der udi icke med biile slet hugget, men alleene med øxe rubbet oc ruddet. Aabet, at sneefug oc regn haffuer der ind-dreffuet, oc liusene paa alteret ere udblæst. Huuset i sig selff waar oc meget snæffrt, at folck sig icke uden stor trengsel der udi kunde behielpe”.¹⁴⁴ Her henvises det til grovhugget tømmer, noe som også stemmer med sammenligningen med fehus, som i følge Ola Storsletten ofte var en separat laftebygning satt under en grindkonstruksjon.¹⁴⁵ Alderen på bygningen er selvfølgelig usikker, men presten hadde hatt sitt virke i sognet siden 1619, så korshuset bør i hvert fall ha vært reist før 1600.

Laftekirkenes utbredelse i norsk middelalder

Som vist ovenfor er det en rekke kirkebygg i Norge som *kan* ha vært laftet allerede i middelalderen. I tillegg til de som her er nevnt kan det finnes spor etter flere i primærkildene, inkludert kirker man bare har antatt at var stavbygde. Det er i midlertid svært problematisk å si noe sikkert. Når en kirke omtales som gammel på 1600-tallet er det et åpent spørsmål hva det egentlig innebærer. Likeledes er det utrygt å basere seg på at bygningene var forfalne, fordi bevaringssituasjonen kan variere med grunnforhold, materialkvalitet, håndverk, vedlikehold og klima. Det er altså ikke bare alder som spiller inn. Tross dette er det viktig å påpeke muligheten for at noen av kirkene kan ha vært laftet, særlig fordi stavkirkene har fått en så dominerende stilling i den norske forskningen.

Det er interessant at potensielle laftekirker er spredt utover såpass store deler av landet, fordi det kan indikere at Fiskerkapellet og Fløankapellet ikke er særtilfeller, men heller del av en større tradisjon. Dersom det stemmer at laftekirkene var utbredt i Finnmark i senmiddelalderen er det dessuten grunn til å spørre seg hvor byggematerialene kom fra. Man kan ha importert tømmer østfra, men det er også mulig at det har blitt fraktet oppover langs vestkysten av Norge. Ettersom bolighusene i Finnmark synes å ha vært torvkonstruksjoner er

¹⁴⁴ Anne Marta Hoff og Vidar Trædal, http://www.norgeskirker.no/wiki/Fedje_kirke, oppsøkt 03.05.13

¹⁴⁵ Epost fra Ola Storsletten kan fremvises ved henvendelse til undertegnede

det tydelig at tømmerkirkene ble laget for å skille seg ut, og hadde en form som man aktivt valgte. Det kan tyde på at bygningstypen var relativt etablert. Fordi vi vet lite om andre norske laftekirker i perioden har vi dessverre en begrenset kontekst å plassere Fiskerkapellets fysiske fremtreden inn i. Det er likevel tydelig at det har eksistert to parallelle varianter, fordi Fløankapellet er så markant forskjellig fra Fiskerkapellet, selv om bare noen tiår skiller dem.

3.2. *De bevarte svenske laftekirkene*

Ettersom vi i Norge bare har en laftet middelalderkirke igjen kan det være interessant å sammenligne med de svenske tømmerkirkene fra perioden, for å se om Fiskerkapellet i form og konstruksjon har likhetpunkter med det svenske materialet. Dette kan vise om Fiskerkapellet har slektsbånd østover, slik Dietrichson trodde, eller om opphavet må søkes et annet sted. Vi vet med sikkerhet at biskop Gunnar besøkte Vest-Sverige ved to anledninger. Han skal som nevnt ha vært i Lödöse i 1442 og i Skara i 1458. Biskopen *kan* altså ha blitt direkte påvirket av bygningstradisjonen i vårt naboland. Her skal det derfor foretas en gjennomgang av de svenske kirkene, for å undersøke eventuelle forskjeller eller likheter mellom dem og Fiskerkapellet.

Hovedtrekk ved de svenske laftekirkene

I omtalen av de svenske laftekirkene tas det utgangspunkt i bokverket *Medeltida träkyrkor*. Marian Ullén har skrevet om middelalderens trekirker i Småland, mens Erland Lagerlöf har tatt for seg Västergötland, Värmland og Närke. Til sammen omtales elleve kirker som fremdeles står. Av dem finner man fem i Småland: Granhult, Haurida, Vireda, Bäckaby og Pelarne kirker. I Kinda Häred i Östergötland (tidligere en del av Småland) ligger Tidensrum kirke. I Närke finnes en kirke bevart i Tångeråsa, mens man i Västergötland har to, Brämhult og Älgårås. I Värmland var det inntil nylig to bevarte laftekirker, men på tragisk vis ble kirken i Södra Råda totalødelagt av brann i år 2001, så når er det bare Hammarö kirke igjen. I tillegg til disse relativt veldokumenterte kirkene finnes en bygning i Jämtland kalt *Boddas bönhus*, som kan ha hatt en religiøs funksjon. Den skiller seg fra det øvrige svenske materialet og vil derfor ikke inkluderes i den generelle gjennomgangen. I stedet omtales den for seg selv til sist.

De svenske laftekirkenes opprinnelige hovedinngang har nesten utelukkende vært i skipets søndre vegg, mens vindusutformingen varierer. På de eldste kirkene er det svært små og høysittende lysglugger, mens Lagerlöf mener at noe større, rektangulære åpninger kan stamme fra senmiddelalderen. Kirkene står på lave grunnmurer, bestående av lag med markstein, uten bruk av bindemiddel. Hjørnesteinene er gjerne ekstra store og flate. Tømmeret er flatøkset på sidene som vender ut mot eksteriør og interiør, mens undersiden helst er konkav og oversiden flatøkset eller konveks. I Småland varierer tykkelsen på veggene fra 20 til 25 centimeter, mens høyden på den enkelte stakk er mellom 19 og 40 centimeter. Ofte er variasjonene store også innenfor hvert enkelt hus. Alder på trærne som er brukt varierer fra 84 år (Granhult) til 164 år (Vireda). Byggematerialet er primært furu. Detaljer som syllstokker, spon eller gulvbord kan også være av eik, som bedre tåler den ekstra slitasjen disse bygningsdelene er utsatt for.¹⁴⁶ Lagerlöf skriver at syllstokkene kunne være kamlaftet for å oppnå større stabilitet, mens kirkene ellers ble oppført i sinklaft. Samtidig er motsatt løsning valgt i Älgårås.¹⁴⁷

De øverste stakkene er brukt som hammerbånd for taksperrene, og innvendig har majoriteten av kirkene hatt himling. Det antas at takene utvendig i hovedsak har vært tekket med spon. Det samme gjelder ytterveggene på en del kirker, selv om noen trolig har stått med laftekassen bar til å begynne med. Gavltrekkanten kan være laftet helt opp, men noen av kirkene har i stedet fått liggende panel i dette feltet, trolig av stabilitetsårsaker, fordi man uten laftehjørner er avhengig av dymlinger for at konstruksjonen skal holde. Ullén diskuterer kirkenes bratte takvinkel, som av noen anses som et gotisk trekk. Hun viser til at slike takvinkler forekommer tidlig i stavkirkene, slik at lokal tradisjon kan være viktigere i dette spørsmålet enn motesvingninger.¹⁴⁸ I de bevarte kirkene synes interiørene å ha vært figurbemalt, gjerne i flere omganger. Disse maleriene har befunnet seg både i kor og skip, og på vegger og himling så vel som over triumfbuen. Majoriteten av middelalderaltrene man kjenner til fra laftekirkene har vært laget av tre, noen med bordplate av stein, mens andre kun hadde en liten marmorinnfelling midt på bordplaten.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 234, 236

¹⁴⁷ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 244-246

¹⁴⁸ Marian Ullén, *Sveriges kyrkor volym 149: Granhult och Nottebäck*, (Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien, 1972), 293

¹⁴⁹ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 236, 239, 240

De svenske laftekirkerne har stort sett vært vanlige sognekirker, og for Smålands del mener Ullén at byggherrene har vært de lokale bøndene selv, som også tilsynelatende har stått for utvelgelse og innhenting av materialer. Dette baserer hun blant annet på den såkalte ”Kyrkobalken” fra *Tiohärads lagsaga*, nedskrevet før 1296: ”Nu vilja bønder bygga kyrka, de skola bygga efter mantal, och höra efter antal dragare, och lämna mat efter tilgången på boskap, är han med då man lägger syllar, vare och med då man lägger tak, Nu er kyrkan satt på syllar och lyktad upptil med tak”.¹⁵⁰ Også Lagerlöf mener bøndene har bistått med materialer.¹⁵¹ Ullén mener bygdefolkets rolle i byggeprossessen ledet til at man holdt lenge på gamle former, og trolig hentet inspirasjon fra de sekulære husene man ellers omga seg med.¹⁵² Lagerlöf illustrerer konservativismen ved å fremheve Hedared stavkirke, bygget tidlig på 1500-tallet. Han mener at stavbygging etter all sannsynlighet hadde gått ut av vanlig bruk så sent i middelalderen, men at lokale tradisjoner ble tillagt stor vekt, og at man derfor valgte å bygge sin nye kirke etter modell av den gamle. Likeledes peker han på at mange laftekirker reist på 1600-tallet følger middelalderskikken i teknikk og planform.¹⁵³

Ullén og Lagerlöf fremholder at det var i de fattigste områdene man fortsatte å bygge av tre etter steinkirkens inntog på 1100-tallet. Det var gjerne små sogn med spredt befolkning, som befant seg i skogrike områder. Der fikk kirkearkitekturen i tre dessuten et lengre liv, fordi man i mindre grad hadde anledning eller motivasjon til fornying. På samme måte som med de norske stavkirkene ble derfor laftekirken som type videreutviklet over tid. I detaljene mener Ullén det er åpenbart at målet har vært å gjenskape steinkirkene i et billigere, mer tilgjengelig materiale.¹⁵⁴

Gruppering av de svenske laftekirkene

Laftekirkene har også forskjeller seg i mellom og Ullén sorterer Smålands gjenstående og forhenværende trekirker inn i grupper. Disse knytter seg dels til geografi, og dels til tidsperioden de ble bygget. Dateringen av alle de bevarte kirkene er satt i parenteser. Der årstallet er satt opp som definitivt er dateringen relativt sikker grunnet for eksempel dendrokronologi. Det betyr ikke at man må ta årstallet helt bokstavelig, da prøvene ikke alltid

¹⁵⁰ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 9, 10

¹⁵¹ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 244

¹⁵² Ullén, *Granhult och Nottebäck*, 293

¹⁵³ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 10, 11, 95, 241

¹⁵⁴ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 225, 230, 235, Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 237, 241

er like presise. Disse dateringene danner likevel en kontrast til mer tradisjonelle, og unøyaktige, stildateringer.

Värendgruppen omfatter noen kirker som lå sør for Växjö, og som er bygget i 1200-tallets første halvdel. Gruppen inkluderer blant andre Granhult kirke (datert til 1217), i tillegg til kirker som nå bare eksisterer på papiret: Kalvsvik, Tegnaby, Furuby og Sjösås. De kjennetegnes av et kort og bredt skip med et så godt som kvadratisk, rett avsluttet kor. De har gjerne rundbuede dører og vinduer uten karmen til å stive av. Portalene er svært smale, og vinduene befinner seg høyt oppe, gjerne øverst på veggen. Disse kirkene ligner mye på de tidlige steinkirkene i samme område.¹⁵⁵

Etter 1250 fremtrer typen Ullén kaller *romansk tradition*. Den lokaliseres til Smålands nordre del, og inkluderer Tidarsrum (datert 1264) og Bäckaby (datert 1326), Pelarne (ca. 1350) og Haurida (ca. 1250-1350), samt den forsvunne kirken i Edshult. Disse har samme planform som *Värendgruppen*, og har også høytsittende vinduer, gjerne plassert rett øst for midten av skipet. Det som skiller dem ut er at både syllstokker og nedre omfar er bygget med trapesformet tømmer. I tillegg har portaler og vinduer fått karmen. På grunn av syllstokkene, samt forekomsten av små, runde vinduer, spekulerer Ullén i hvorvidt det kan ligge en særlig nærhet til stavkirkene bak denne gruppens utforming.¹⁵⁶

Neste gruppe kaller hun *romansk typ med omgang*, konsentrert til sydvestsiden av Småland. Alle kirkene i denne kategorien er gått tapt, men basert på arkeologisk materiale og arkivalia kan kirkene i Kållerstad, Burseryd, Sandvik og Pjätteryd plasseres herunder. Som betegnelsen antyder kjennetegnes disse kirkene av at de omkranses av en svalgang av stående panel, mens selve kirkene kan være bygget i enten laft eller reisverk. Også disse kan sies å ha et stavkirkepreg.¹⁵⁷ Slike fellestrekk understreker at det kan ha vært glidende overganger mellom de to bygningstypene.

Siste kategori blant kirkene stammer fra 1300- og 1400-tallet, har enkel, rektangulær planform uten markering av koret, og kan derfor kalles salkirker. Blant de gjenstående kirkene er det kun Vireda (datert 1344) som sorterer innunder gruppen, men selv denne er i grenseland, fordi interiøret har hatt markante skiller mellom skip og kor, samt mellom skipet

¹⁵⁵ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 230, 231

¹⁵⁶ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 231, 232

¹⁵⁷ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 231-233

og grunnetasjen i et tårn mot vest. Vireda kirke er likevel den bevarte kirken som ligger nærmest Fiskerkapellets form. I tillegg har den et vindu i korets nordre vegg, som måler 45 x 45 centimeter, og dermed har tilnærmet samme størrelse som Fiskerkapellets nordre vindu.¹⁵⁸ Blant bygningene som er revet kjenner man til salkirker fra Adelöv, Svinhult og Ljuder. Det finnes også andre mulige kandidater, i Frödinge, Gryteryd, Horn, Kristdala, Kvennberga, Södra Rottne, Tofta, Tävelsås, Vimmerby og Vislanda, men disse er ikke godt nok dokumentert til at man kan si noe sikkert.¹⁵⁹

Kirkene fra Närke, Värmland og Västergötland er ikke inkludert i Ulléns grupperinger, og beskrives derfor enkeltvis. Tångeråsa kirke i Närke (skipet datert 1220, koret 1290) har trolig uendret grunnplan, vegghøyde og takvinkel. Skipet er 10,2 meter langt og 8 meter bredt, mens koret har en uvanlig lang og smal form, og måler 7,8 x 5,8 meter. Et våpenhus sto tidligere foran sørveggen, og dette kan ha vært den opprinnelige løsningen. Noen av veggspenene kan muligens være fra middelalderen, mens takspenene er fornyet. Mens taket trolig har vært bredd med vanlig tjære, har veggene tidligere vært rødtjæret. Det er funnet spor etter originale portaler, og disse var begge svært smale, henholdsvis 95 og 85 centimeter i bredden. Portalen i skipet ble avsluttet med en rundbue. Det har trolig vært fem vinduer i kirken. Av disse fantes to i skipets sørvegg, mens resten var i korets søndre og østre vegger.¹⁶⁰

Av Brämshult kirke i Västergötland (datert 1495) er bare vestre del av skipet bevart fra middelalderen. Skipet er også blitt noe forhøyet, slik at de øverste omfarene er av nyere dato. De eldste delene er laget av eiketre, og bygningen er sinklaftet, med flathuggede stokker. Nedtegnelser fra 1700-tallet forteller at skipet målte 7,5 meter i lengden og 6,4 meter i bredden før utvidelsen. Det gamle koret var på sin side nesten kvadratisk, med 3,9 i bredde og 3,4 i lengde. Kirken har opprinnelig hatt rødtjærede trespon på vegger og tak. Skipet har tilsynelatende hatt to innganger, en mot nord og et mot syd. Den nordre døråpningen har vært svært lav og bred. Det er uvisst hvordan middelalderens vinduer har sett ut. Innvendig har takstolen vært åpen og veggene har sannsynligvis vært hvitmalt.¹⁶¹

Älgårås kirke i Västergötland (datert 1463-64) har tidligere hatt et langt og smalt kor som ser ut til å ha vært 4 meter bredt og 6 meter langt, og har minnet om koret i Tångeråsa,

¹⁵⁸ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 127

¹⁵⁹ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 233-234

¹⁶⁰ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 218-231

¹⁶¹ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 120-129

som ikke er langt unna. Skipet er om lag 14 meter langt og 9,8 meter bredt. Det står i hovedsak intakt. Veggene har et slags sokkelparti, ved at de nederste tre omfarene er utført i sinklaft med ganske kraftige stokker, mens stakkene høyere opp er kamlaftet og av noe slankere dimensjoner. Kirken er i dag dekket av spon både på tak og vegger, men veggene kan opprinnelig ha stått bare, og eventuelt vært bredd med rødtjære slik løsningen synes å ha vært i Södra Råda. Man mener at veggens høyde er beholdt, og at takvinkelen er i tråd med den opprinnelige utformingen. På vestveggen, øverst i gavlen er det et lite, rundbuet vindu, som kan være originalt.¹⁶²

Hammarö kirke i Värmland (ca. 1320) ligger langs en av pilegrimsveiene til Nidaros. Dagens kor, et lite rom mot nord og sakristiet, stammer alle fra middelalderen, og utgjorde da henholdsvis skip, sakristi og kor. Laftene er kvadratiske sett fra siden, heller enn trapesformet som ellers er mer vanlig. Noen av stakkene har dekorative bånd skåret inn, og Lagerlöf konkluderer med at veggene opprinnelig sto uten spon. Bare korinngangen er bevart av de opprinnelige døråpningene, men det finnes spor i veggen etter en sydportal med segmentbuet avslutning. Portalene viser likheter til Södra Råda kirke. Kun en vindusåpning er bevart, i det som i middelalderen var sakristiet. Den har kraftig skrånende smyg og måler 14 x 27 centimeter. I det opprinnelige koret har det vært to vinduer, ett i øst og ett i syd, mens skipet etter hva man kan se bare hadde sørvindu. Både skip og kor har hatt en trebladsbuet himling av tre.¹⁶³

Södra Råda i Värmland (trolig tidlig 1300-tall) fikk stå relativt uendret. Skipet var 10 meter langt og 8,75 meter bredt, koret henholdsvis 5,2 meter og 5,4 meter. Slik som i Hammarö manglet laftene den vanlige trapesformen. Denne byggemåten gjør veggene mindre stabile, og det var derfor satt inn dymlinger mellom stakkene. Lagerlöf kaller teknikken primitiv, og påpeker at den også er uvanlig når man ser laftekirken under ett. I likhet med i Hammarö hadde noen av stakkene fått skåret inn dekorative, horisontale mønstre, slik at sponleggingen av ytterveggene må ha vært sekundær. Den opprinnelige hovedinngangen var i korets sørvegg. Som i Hammarö var den eneste bevarte originale vindusåpningen en smal slisse, 13 x 39,5 centimeter, med markant skrånende smyg i sakristiets østvegg. Koret hadde tidligere hatt et vindu i østveggen. Dette var et dobbeltvindu med rundbuer. Flere

¹⁶² Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 83-96

¹⁶³ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 155-176

innvielseskors var bevart. Disse var risset inn i veggen, hadde en diameter på 16,5 centimeter og var malt opp i sort og gult. Skip og kor hadde trebladbuget hvelv av tre og døren til sakristiet hadde kurvhankbuget avslutning, begge motiver man kjenner igjen fra Hammarö.¹⁶⁴

Boddas bönhus

En siste bygning bør nevnes i tillegg til de 11 aksepterte laftekirkene, selv om dens opprinnelse er mer usikker enn for de foregående. I Jämtland ligger det såkalte ”Boddas bönhus”, som i følge lokale fortellinger skal stamme fra 1000-tallet, da en norsk kvinne kalt Bodda kom til området med sine sønner. Hun skal ha hatt med seg kristentroen, og derfor ha fått bygget dette lille kapellet.¹⁶⁵ Björn Olsson viser til at opphavsmynen kan være flyttet over fra en reisverkskirke som sto i på Bodsjö, som i 1775 ble omtalt som *bönhuset* av en A.A. Hulphers.¹⁶⁶ Det er dermed usikkert om Boddas bönhus overhodet har vært et *bönhus*, og det har vært foreslått at det egentlig er blitt bygget til sekulær bruk, for eksempel som et slags stabbur.¹⁶⁷

I 1962 gjorde man en C14-datering av trevirket, som ga det sensasjonelle svaret 975 ±80 BP, regnet fra 1950. Allerede den gangen var man noe skeptiske til resultatet, uten egentlig å betvile metoden. Olle Homman og Göran Rosander undersøkte bygningen i 1969, og mente laftet tilsa at den var fra 1400-tallet, men muligens reist med eldre tømmer. I 1985 bestemte man seg for å prøve dendrokronologi for å datere kapellet, og femten prøver ble tatt. Samtlige resultater lå i 1200-tallets annen halvdel, med majoriteten mellom 1285 og 1291. Fordi det ytterste barklaget mangler kan stokkene også være noen år yngre enn dette. En har vist at den mytiske dateringen av bygningen ikke stemmer, men resultatet for en del av stokkene ble året 1291, som gjør det lille laftehuset til en av de eldste trebygningene i Sverige.¹⁶⁸

Bygningen består av et enkelt, nesten kvadratisk rom, med inngang på den ene kortsiden. I motsetning til de andre svenske laftekirkene er ikke tømmeret flatøket, i stedet er

¹⁶⁴ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 192-205

¹⁶⁵ Denne opphavsfortellingen er viktig lokalt, og det organiseres et historisk spel her om sommeren. Se for eksempel www.lansstyrelsen.se/jamtland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/skyddad-bebyggelse/byggnadsminnen/bracke/Pages/boddas-bonhus.aspx, www.bodsjobygden.se, oppsøkt 03.05.13

¹⁶⁶ Björn Olofsson, *Boddas Bönhus, Bodsjö prästbord*, (Jämtlands läns museum: 2005), rapport tilsendt elektronisk fra Jämtli museum, 5

¹⁶⁷ Dette står oppført som en teori på www.lansstyrelsen.se/jamtland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/skyddad-bebyggelse/byggnadsminnen/bracke/Pages/boddas-bonhus.aspx, oppsøkt 03.05.13

¹⁶⁸ Olofsson, *Boddas Bönhus, Bodsjö prästbord*, 3-4

stokkene runde, og måler rundt sytten centimeter i diameter. Ved hjørnene stikker laftehodene ut. Laftehogget kalles *rännknut* på svensk, og ser ut til å være en variant av finndalshogg. Det er i dag åstak på bygningen, men man har funnet spor etter sperretak, som kan være det opprinnelige. Sporene etter den ene eldre takkonstruksjonen er uvanlige for Sverige, og Olofsson finner en mulig parallell i Norge. Inngangen har vært lavere og bredere enn den er i dag. Nåværende spor tilsier at høyden på døråpningen lå mellom 120 og 154 centimeter.¹⁶⁹

Fiskerkapellet kontra de svenske laftekirkene

For de svenske laftekirkene er det et gjennomgående trekk at hovedinngangen er plassert i skipets sørvegg. Den kan være supplert med en motstående inngang mot nord, samt en korportal mot sør. Blant de bevarte bygningene er det ingen som har en opprinnelig vestportal, med et eventuelt unntak for Boddas bönhus. Det svenske materialet står dermed i kontrast til Fiskerkapellet, men har likhetstrekk med kapellet fra Fløan kapell, der det fantes to portaler mot sør. Det er usikkert hvordan Fiskerkapellets vinduer opprinnelig har sett ut, men her kan de svenske kirkene kanskje være til hjelp: Lagerlöf mener nemlig at flere av dem har fått mellomstore, rektangulære vinduer i senmiddelalderen.¹⁷⁰ Fiskerkapellets vindu mot nord kan dermed muligens ha fått beholde opprinnelig form og størrelse. Salkirken i Vireda har dessuten hatt et originalt vindu i nordre korvegg, med tilnærmet lik størrelse som det i Fiskerkapellet.¹⁷¹

Selv om noen av de svenske kirkene har innslag av eik er primært bygget av furu, slik Fiskerkapellet også er. Sponbelagte tak synes å være et fellestrekk for både norske stavkirker og svenske laftekirker, noe som kan styrke antagelsen til Sandvig og Nicolaysen om spon som opprinnelig tekking også for kapellet fra Fåberg. I Sverige har de middelalderske laftekirkene i overveiende grad hatt en indre himling snekret fast i taksperrene. Unntatt fra dette er Brämhult kirke, der taket innvendig har vært åpent opp til mønet, som i Fiskerkapellet. Fiskerkapellets vegger har ikke spor etter ytre kledning, og det er trolig at konstruksjonen har stått bar. Det har trolig vært tilfellet for kirkene i Södra Råda og Älgårås også. Uttrykket blir likevel svært forskjellig. I de svenske kirkene er det sink- og kamlaft som gjelder, og ved begge disse metodene unngår man utstikkende novhoder, slik at selve laftet er synlig. Man får

¹⁶⁹ Olofsson, *Boddas Bönhus, Bodsjö prästbord*, 6, 7, 10, 11, 12, 19

¹⁷⁰ Lagerlöf, *Medeltida träkyrkor del 2*, 246

¹⁷¹ Ullén, *Medeltida träkyrkor del 1*, 127

dermed rette hjørner som på en murbygning, og veggstokkene er økset flate for å få en jevn overflate. Dette skiller seg fra lafteteknikken i Fiskerkapellet, der stokkene er runde og novhodene stikker ut. Novhalsene skjules innenfor og er sekskantede, en form som Arne Berg betegner som typisk norsk.¹⁷²

Fiskerkapellets rektangulære planform uten adskilt korparti har sin nærmeste svenske parallell i salkirkene. Dessverre er bare Vireda kirke bevart i denne gruppen, og som Ullén påpeker utgjør den et slags mellomstadium, fordi den hadde en tydelig arkitektonisk deling av interiøret. Kapellet på Fløan følger denne formen, bortsett fra at tårnet mangler. Spørsmålet er om Fiskerkapellet bør betegnes som en salkirke i egentlig forstand, ettersom det er snakk om et kapell av meget begrenset størrelse. Kan hende bør man heller se formen som et uttrykk for et gudshus i sin mest basale form. Jørgen Jensenius beskriver den tidlige kirketradisjonen i Irland, der normalen var små, rektangulære rom, uten noen indre inndeling mellom skip og kor. Han mener disse kan ha hatt et forkammer på kortsiden foran inngangen.¹⁷³ Dette tilsvarer Fiskerkapellets planform. Dersom Boddas bönhus faktisk hadde en religiøs funksjon kan det plasseres i samme kategori, som et enkelt lokale tilpasset de mest essensielle former for trosutøvelse.

Et sentralt punkt hos Ullén og Lagerlöf er at de svenske laftekirkene i hovedsak er bygget og bevart i usentrale områder med små ressurser. De representerer en dermed en slags fattigmannsløsning, et forsøk på å etterligne steinarkitekturen. Dette er en problemstilling som er blitt mye diskutert i forbindelse med de norske stavkirkene. Blant annet undersøkte Leif Anker i sin hovedoppgave fra år 2000 om man i indre Sogn kunne se noen sammenheng mellom økonomi og byggemateriale. Han konkluderte med at det ikke var noen indikasjoner på at gode finanser automatisk ledet til bygging i stein. Tvert i mot var det stavkirker som ble reist i noen av de mest velstående sognene.¹⁷⁴ De to norske laftekirkene vi har dokumentasjon på, Fiskerkapellet og Fløankapellet, har trolig begge byggherrer blant de øverste geistlige. Likevel ble trevirke valgt. I hvor stor grad biskop Gunnar var involvert i utformingen av Fiskerkapellet er et åpent spørsmål, men han stiller i et ganske annet sosialt sjikt enn bøndene som bygget i Sverige. Dermed skiller den norske konteksten seg klart fra den svenske.

¹⁷² Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen band 1*, 43

¹⁷³ Jørgen Jensenius, <http://www.stavkirke.info/wp-content/artikler/artikkel-innvielse.html>, oppsøkt 03.05.13

¹⁷⁴ Leif Anker, *Stokk eller stein? : kirker, byggemåter og mulige byggherrer i indre Sogn omlag 1130-1350 : belyst ved et utvalg kirker fra perioden*, (Oslo: Universitetet i Oslo, 2000), 180, 181

Konklusjonen er at utover å være laftede kirkebygg av furu har de svenske kirkene og Fiskerkapellet svært lite til felles. Med unntak av Boddas bönhus, der døren er plassert mot vest slik som i Fiskerkapellet, har de svenske kirkene hatt inngang mot sør. Det er forskjellig teknikk, med sink- og kamlaft, som både praktisk og estetisk skiller seg tydelig fra Fiskerkapellets runde stokker. Den eneste av de svenske bygningene med runde stokker er Boddas bönhus. I de svenske kirkene er interiørets vegger er flathugget, høvlet og bemalt slik at man nesten ikke kan se forskjell fra en murvegg. Derimot understrekes tømmerkonstruksjonen i Fiskerkapellet ved hjelp av det røde stoffet som ligger mellom stokkene. Mens de bevarte laftekirkene i Sverige springer ut av bondestanden, stammer Fiskerkapellets grunnlegger fra den geistlige eliten. Det er dermed få paralleller mellom Fiskerkapellet og det svenske materialet. Det er likevel interessant å se at det finnes klare likheter mellom Sveriges laftekirker og kapellet fra Fløan, som har to innganger mot syd og er utført i sinklaft.

3.3. Profane middelalderbygninger i Gudbrandsdalen

I tillegg til Fiskerkapellet og kirken på Bjølstad, er det også bevart sekulære bygninger fra Gudbrandsdalen med mulig middelalderopphav. Det er usikkert nøyaktig hvor mange det dreier seg om, ettersom man ikke har sikker datering for alle. Flere er datert på bakgrunn av laftemetoden, fordi Arne Berg mener rent findalshogg stammer fra tiden før svartedauden.¹⁷⁵ Det knytter seg altså usikkerhet til når husene er reist, og noen av dem *kan* derfor stamme fra postreformatorisk tid. Tross tvil om datering kan det være nyttig å gå gjennom bygningene, for å se hvorvidt lokale tradisjoner spilte inn da Fiskerkapellet ble bygget. Dette kan i sin tur fortelle noe om hvem som sto bak kapellets utforming: biskopen som byggherre eller fiskerne som skulle bruke kapellet.

Potensielle middelalderhus i Gudbrandsdalen

To av husene står i dag på museum. På Maihaugen står et loft fra Dagsgard. Stokkene er runde, og novene er en slags variant av findalslaft. Det dateres til enten rundt år 1400 eller før

¹⁷⁵ Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen band I*, 36, 40

1350. Vinduene er små, rektangulære lysåpninger.¹⁷⁶ På Norsk folkemuseum står nok et loft, fra Rolstad. Det har runde stokker og er laftet med findalslaft. Kinningene er så små at de nesten ikke kan sees. I overetasjen finnes en liten, rektangulær lysglugge med skrånende smyg. Loftet er blitt datert til alt fra 1350 til 1500. Arne Berg heller mot førstnevnte fordi tømmeret er så smått, noe han mener ikke ville være like sannsynlig etter svartedauden.¹⁷⁷

I Sjøk finnes to potensielle middelalderbygninger. Den ene står på Aurstad. Den er bygget av rundt tømmer av små dimensjoner, og er laftet med rent findalshogg. Det dateres dermed til før 1350.¹⁷⁸ På Bøle står det et loft. Det har runde stokker som smalner av i laftehodene. Novhalsen er midt i stokken, og er rombeformet. Rombeformet novhals er ikke kjent etter år 1600, og det antas at loftet stammer fra middelalderen. Tømmeret er smått. Bygningen har rombeformede lysglugger.¹⁷⁹

I Lom står det loft på både Nordgard og Sygard Marstein. På Nordgard finnes et langloft der det er brukt to ulike laftemetoder i etasjene. I første etasje er laftehalsene rombeformet, mens findalshogg er brukt i annen etasje. Tømmeret er smått, men Berg mener det er tilvirket med stor omhu. Loftet på Sygard har fire rom som alle er laftet på hver sin måte. Det tilsynelatende eldste rommet er laftet med findalslaft og smått, ovalt tømmer.¹⁸⁰

På Sygard Gryting i Fron står også et loft. Tømmeret er rundt og smått, med dels findalslaft og dels raulandslaft. I en kilde fra 1353 vises det til et soveloft på gården, og det er trolig deler av den samme bygningen som fremdeles står der idag.¹⁸¹ På Nordre Haverstad i Fron står nok et loft, datert til før 1350 på grunnlag av findalslaft.¹⁸² På Sandbu i Vågå finnes et loft kalt "Gamlebue". Det er laftet med rent findalshogg, og bygget av smått tømmer, med omtrent 20 centimeter i diameter. Kinningene er korte.¹⁸³ På Romundgard i Sel finnes også en "Gamlebue". Andre etasjen er trolig fra 1700-tallet, mens første etasje antas å være reist like rundt reformasjonen. Den har ovale laftehoder og sekskantet novhogg.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 225, 226, 227, 228, 229

¹⁷⁷ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 154-163

¹⁷⁸ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 230, 231

¹⁷⁹ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 231- 235

¹⁸⁰ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 235-244

¹⁸¹ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 263-267

¹⁸² Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 267-272

¹⁸³ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 245-249

¹⁸⁴ Berg, *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II*, 250-254

Fiskerkapellet versus lokal tradisjon

Felles for de potensielle middelalderhusene fra Gudbrandsdalen er altså at tømmeret gjennomgående har små dimensjoner, i tråd med Fiskerkapellet. I omtalen av Rolstadloftet bruker Arne Berg de slanke stokkene som argument for en datering til før 1350. Dette fordi han mener man i senmiddelalderen hadde tilgang til tømmer med større proporsjoner, på grunn av stans i byggeaktiviteten i forbindelse med svartedauden.¹⁸⁵ Fiskerkapellet bekrefter ikke dette synet, tvert i mot synes størrelsen på stokkene å holde seg nokså jevn i Gudbrandsdalen. Terje Thun har dessuten vist at majoriteten av trærne som ble brukt i byggeprosjekter på 1400-tallet i Sør- og Midt-Norge hadde startet sin vekst etter svartedauden. Man bygget av unge trær som hadde vokst raskt.¹⁸⁶ Tømmerets dimensjoner kan dermed ikke sies å skape noe skille mellom høy- og senmiddelalder.

Ettersom mange av bygningene har en usikker datering er det vanskelig å vite hvilken som ligger nærmest kapellet tidsmessig, men umiddelbart virker "Gamlebue" fra Romundgard å ha flest paralleller. Der finner man ovale laftehoder og sekskantet novhals. Dersom dateringen til rundt reformasjonen stemmer, kan det også være at både loftet og kapellet tilhører senmiddelalderen. Novhalsen er dog ikke helt tilsvarende Fiskerkapellets. Mens novhalsene på Romundgard er ganske flate og brede, er de i Fiskerkapellet mer avlange i høyderetningen.

Gerda Boëthius mener å finne overgangsformer mellom middelalder og renessanse i Fiskerkapellet, som ikke kom til sekulærarkitekturen før senere. Etter hennes syn var kapellet forut for allmuens mer konservative bebyggelse i Gudbrandsdalen.¹⁸⁷ Hun utbroderer ikke med spesifikke eksempler i særlig grad, og det vites dermed ikke om nyere kunnskap ville støtte hennes ståsted. Et tydelig skille mellom de mulige middelalderhusene i området og Fiskerkapellet er svalgangene. Det kan ikke regnes for sikkert at kapellet har hatt svalgang opprinnelig, men gjenspunsingene på bygningens vestsida indikerer et pulttak på gavlveggen. Dersom disse er originale har svalgangens tak hatt tverrgående retning i forhold til saltaket som ellers dekker bygningen. I gårdshusene fra Gudbrandsdalen føres derimot hovedtaket ut over svalgangene også.

¹⁸⁵ Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen band II*, 256

¹⁸⁶ Thun, "Norwegian conifer chronologies constructed to date historical timber", 66

¹⁸⁷ Boëthius, *Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten*, 287, 288

3.4. Drøfting av bygningsmessig kontekst

Lorentz Dietrichson så for seg laftekirkenes fremgang som en konsekvens av stavkirkenes endelikt og generelt forfall. Derimot viser det seg ser at man i Sverige bygget laftekirker allerede i høymiddelalderen. Samtidig fortsatte man å bygge stavkirker i Norge også etter svartedauden, for eksempel Tuddal fra slutten av 1300-tallet, og fiskeværskirkene Odden, Veidholm, Brattvær og Grip. Sistnevnte kan kanskje dateres så sent som til 1600-tallet.¹⁸⁸ Dette tyder på at man fremdeles hadde reelle valgmuligheter når man skulle oppføre en kirke. Det svenske materialet viser dessuten at det kan ha vært glidende overganger mellom stavkirker og laftekirker. Ullén nevner trekk som høysittende, runde vinduer, trapesformede syllstokker og omkransende svalganger. Dersom taket over Fiskerkapellets svalgang er korrekt rekonstruert kan det være et eksempel på det samme. I den forbindelse er også de to utstikkende kilene mot vest interessante. Hvis de er til støtte for saltakets utstikk slik Storsletten foreslår kan dette være nok et fellestrekk med stavkirkene.

Laftekirkene kan også ha vært påvirket av profanarkitekturen. Ola Storsletten har skrevet om Norges kirker *etter* reformasjonen, og nevner at den nye kirkearkitekturen kan ha tatt opp i seg trekk fra hjemmene, blant annet ved at dørene ble bredere og lavere, vinduene større og at kirkene fikk himling. Dette knyttes opp til trosendringen, som en mulig markering av avstand til det katolske kirkerom.¹⁸⁹ En slik tendens er ikke utenkelig, men i så fall kan den ha gjort sin inntreden allerede i senmiddelalderen. Fiskerkapellet har en lav, smal dør, og Lagerlöf mener som nevnt at større, rektangulære vinduer også dukket opp i perioden. I det svenske materialet har dessuten himling vært vanlig også før reformasjonen.

Fiskerkapellet skiller seg kraftig ut fra de svenske laftekirkene, både i lafteteknikk, størrelse og plassering av hovedinngangen. Kapellet fra Fløan har derimot mange likhetstrekk med kirkene fra vårt naboland. Dette demonstrerer at minst to tradisjoner for laftede kirkebygg gjorde seg gjeldende i Norge på 1400-tallet. Dette betyr ikke nødvendigvis at man her til lands bygget store antall laftekirker før reformasjonen, men det fremmer sannsynligheten for en viss utbredelse. Kirkebøkene fra 1600-tallet kan være uklare både med hensyn til datering og byggeteknikk, og man bør være forsiktig med å anta at alt var stavkirker.

¹⁸⁸ Tone Marie Olstad, <http://www.niku.no/filestore/Publikasjoner/NIKURapport5.pdf>, oppsøkt 03.05.13, 9

¹⁸⁹ Ola Storsletten, *Kirker i Norge, bind 5: Etter reformasjonen*, (Oslo: Arfo, 2008), 46, 47

Laftekirkene kan ha blitt oppfattet som noe nytt og etterstrebet. På Island ble de fleste middelalderkirkene bygget med en form for stavverk, gjerne med torv utenpå. Kun en eneste laftekirke er kjent. Hjörleifur Stefánsson forteller at den ble importert fra Norge av biskop Jón Arason like før reformasjonen.¹⁹⁰ Opplysningen indikerer at laftekirker da var et relativt etablert konsept, ettersom man produserte for eksport. Eventuelle laftede middelalderkirker i Finnmark kan tyde på det samme. For Island og Finnmarks del blir det også klart at laftekirken ikke bare kan ha vært en lokal tilpasning av praktisk art, fordi den sekulære byggeskikken begge steder besto av torv i kombinasjon med stav- eller grindverk.¹⁹¹

¹⁹⁰ Stefánsson, "Islandske middelalderkirker", 32

¹⁹¹ Stefánsson, "Islandske middelalderkirker", 32, Nedkvitne, "*Mens bønderne seilte og jægterne for*", 52

4. Fisk, makt og ”anima illius”

Den foregående delen av oppgaven har dreiet seg om Fiskerkapellets fysiske form og dets plass i det empiriske materialet fra Norge og Sverige. Det kommende kapittelet skal derimot ta for seg mulige årsaker til at kapellet ble bygget, ut ifra de forslag som tidligere er blitt lansert. Fordi det ikke finnes noen skriftlige nedtegnelser om kapellets tilblivelse er tolkningen avhengig av middelalderkilder som forteller mer generelt om konteksten, og ikke minst bygningen i seg selv. Her skal det drøftes hva som er Fiskerkapellets *utsagnspotensiale*, slik Henrik von Achen har formulert det.¹⁹² Etnologen Arne Lie Christensen mener de fleste hus ”taler et språk –en nonverbal kommunikasjon”.¹⁹³ Dette språket skal forsøksvis fortolkes her, og i tillegg suppleres med inskripsjonens verbale kommunikasjon. Når Biskop Gunnar valgte å oppføre Fiskerkapellet kan man spørre seg hvilke årsaker som lå bak, økonomiske, politiske eller religiøse. Disse tre aspektene skal diskuteres etter tur. Først drøftes det om kapellet kan ha blitt reist som praktisk tilrettelegging for å sikre fiskeinntekter. Deretter vurderes det om bygningen fungerte som såkalt *demonstrativt forbruk*. Til sist utforskes eventuelle religiøse aspekter.

Fiskerkapellet er en enkel bygning, som ikke umiddelbart utstråler penger, prakt eller teologi, sett med et moderne øye. Analysen vanskeliggjøres også fordi vi ikke vet hvordan fasaden opprinnelig har sett ut. Likevel er det noen sider ved bygningen som kan drøftes nærmere: tømmerkvaliteten, håndverket, det røde ullstoffet mellom stakkene og ikke minst inskripsjonens utseende og ordlyd. Det er også relevant å se på diplomer som er bevart om fiskerettigheter, særlig i området rundt Fåberg, ettersom de kan fortelle noe om de økonomiske forholdene rundt kapellets tilblivelse. Storbritannia blir viktig i drøftingen av religiøse sider ved kapellet, fordi britiske forskere har skrevet mye om senmiddelalderens trosliv slik det fremstår gjennom primærkildene. Det gjelder blant annet såkalte *chantry chapels*, og det vil bli diskutert hvor vidt Fiskerkapellet har noen fellesnevner med disse. Det britiske materialet vil suppleres med skandinaviske eksempler.

¹⁹² Von Achen, ”” Animam cum corona immortalitatis Christus coronat””, 70

¹⁹³ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 23

4.1. Økonomi og fiske

Sognepresten Stockfleth skrev at man i Fiskerkapellet hadde holdt messe: ”...for lagesildens lykelige fangst”.¹⁹⁴ Denne bemerkningen er trolig hovedårsak til at kirkens økonomiske interesser i lågåsildfisket er blitt vektlagt når Fiskerkapellet omtales. Blant dem som har trukket frem økonomi som biskop Gunnars motivasjon finner vi Maihaugens tidligere leder Sigurd Grieg.¹⁹⁵ Arkeologen Dagfinn Skre har også ment at bispesetets rettigheter i næringen kan ha vært avgjørende.¹⁹⁶ Etnolog Magne Rugsveen trekker frem forskjellige varp som kan ha tilhørt domkirken på Hamar.¹⁹⁷ I det følgende skal det diskuteres hvordan økonomi eventuelt kan ha fått biskop Gunnar til å bygge kapellet, og hvilke inntekter og utgifter det kunne føre med seg.

Fiskets betydning for Kirken

Det er naturlig at økonomiske aspekter ved Fiskerkapellets tilblivelse har fått stor plass. Mens man mangler primærkilder om byggingen av kapellet, har man derimot en hel del dokumenter fra middelalderen som omhandler fiskerettigheter. Også fra Fåberg finnes flere slike, også knyttet til kirken. Et brev fra 1430-tallet forteller at Tore Brynjulfsson ga en halv gård med fiskeplasser til sognepresten i Fåberg kirke, slik at Tore og hans kone skulle bes og holdes messe for.¹⁹⁸ Et annet brev, fra 1413, forteller at Eirik Erlingsson ga et mannslott i Kjærvarpet til prestene i Fåberg for at de skal skrive hans kone inn i tideboken og holde messe og be for ham og hans kone når han dør.¹⁹⁹ I tillegg til dette kommer rettigheter bispesetet kan ha eid direkte. Zoolog Peder Aass nevner for eksempel at et tidligere teinlag for ørretfiske gikk under navnet ”bispeteinlaget”.²⁰⁰ Rugsveen nevner at et fiskested i Lågen har gått under navnet Cannickevarpet, noe som antyder tidligere eierforhold. Han spekulerer dessuten i at Mikkelsvarpet kan ha vært knyttet til Mikaelsalteret i Hamar domkirke.²⁰¹

¹⁹⁴ Stockfleth, ”Curiosa”, 543

¹⁹⁵ Grieg, *Gudbrandsdalen i mellomalderen*, 196

¹⁹⁶ Skre, *Gard og kirke bygd og sogn*, 71

¹⁹⁷ Rugsveen, *Lillehammer og Fåbergs historie*, 154-156

¹⁹⁸ DN 9 nr. 280

¹⁹⁹ DN 12 nr. 151

²⁰⁰ Aass, *Rapport 4: Teinlagsfisket etter Hunderørret i Gudbrandsdalslågen*, 22

²⁰¹ Rugsveen, *Lågåsildfisket i Fåberg*, 40, 41

I et bevart diplom fra 1493 fortelles det at Ingrid Nilsdatter testamenterte blant annet Steinsvarpet i Lågen til Hellige fem vunders alter i Hamar domkirke, for å sørge for familiens sjeler. Prebendet skulle forvaltes av sønnen hennes så lenge han levde, før patronatsretten gikk over til biskopen.²⁰² Dette inntraff riktig nok etter byggingen av Fiskerkapellet, men viser hvordan bispesetet stadig fikk sterkere interesser i fisket.

Samtidig som kirken akkumulerte rettigheter var fiskens verdi på topp. Fiskeriøkonomien i senmiddelalderens Norge er blitt behandlet av historiker Arnved Nedkvitne. Han tar for seg tall fra Bergen og viser at mens man i perioden 1270-1350 fikk to kilo mel for en kilo tørrfisk, var melutbyttet mellom 1351-1440 økt til 7,3 kilo. I perioden 1441-1500, da Fiskerkapellet ble bygget, gikk antall kilo noe ned, men holdt seg likevel høyt, på 6,5. Først utpå 1500-tallet begynte markedet å stagnere.²⁰³ Dette skjedde parallelt med at inntektene fra landbruket minket. For Troms har Andreas Holmsen satt opp et regnestykke som viser at Bjarkøygodset i 1490 hadde 8 ganger så store inntekter fra landvaren som fra landskylden.²⁰⁴

Verdien av fiske versus gårdsdrift i perioden understrekes også av jordeboken til Mariakirken i Oslo fra 1542. Der ble en fiskeplass i Hunderfossen verdsatt til åtte huder i skyld, mens en stor gård i det samme området skyldsattes til fire huder. Zoolog Per Aass beskriver sildefisket i nedre del av Lågen som det største innlandsfisket i Norge, med mange tonn i utbytte. Dette gjelder i utgangspunkter mer moderne tider, men han mener betydningen også reflekteres i det eldre materialet, ved at flere av varpene hadde betydningsfulle eiere i andre deler av landet, for eksempel Oslo Domkirke. Den største eieren i egnen frem til reformasjonen var Hamar bispedømme. Fra nyere tid kjenner man også til at lågåsildfisket var svært arbeidskrevende den korte tiden det sto på. Fra Knuvelen, naboøya til Øyra, er det bevart en fiskebu, som da den ble flyttet til Maihaugen i 1921 hadde sengeplass til 16.²⁰⁵ Hartvig Huitfeldt-Kaas skriver på sin side at det trengtes 12 mann per fiskerlag på Knuvelen i nyere tid, litt færre på Øyra. Etter hans mening kan det neppe ha vært behov for særlig færre i middelalderen.²⁰⁶ I sesongen var det altså store interesser på spill og mange fiskere samlet.

²⁰² DN 1 nr. 976

²⁰³ Nedkvitne, *”Mens bønderne seilte og jægterne for”*, 42

²⁰⁴ Gjengitt i Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, 143

²⁰⁵ Aass, *Rapport 4: Teinlagsfisket etter Hunderørret i Gudbrandsdalslågen*, 15, 22, 23, 24

²⁰⁶ Huitfeldt-Kaas, *Mjøsens fisker og fiskerier*, 68

Kildene tyder på at det dermed også ble viktigere å verne sine rettigheter. Dette understrekes i et pavebrev fra 1393, der pave Bonifacius IX bekrefter at alle eiendommer biskop Sigurd av Hamar på lovlig vis anskaffer gjennom gaver fra konger, prinser og andre troende, skal tilhøre ham og hans etterkommere på bispestolen. Dette gjelder blant annet ”ibidem constitutis piscationen de Log”, alt det etablerte fisket på Lågen.²⁰⁷ I Finnmark kommer dette aspektet enda tydeligere frem. Fisket der var den enerådende næringen og svært innbringende. Det er bevart et brev fra 1488 hvor pave Innocens VIII bekrefter at erkebiskopen i Nidaros hadde patronatsrett over kirkene i Finnmark, og dermed hadde krav på inntektene derfra, som en periode hadde blitt kuppet av kannikene på Trondenes.²⁰⁸ Erkebiskopen måtte altså kjempe mot sin egen kanniker for å få sin rettmessige andel av Finnmarksfisket. Flere erkebiskoper hadde dessuten representanter i Finnmark som etterså deres interesser. I 1533 var det 18 setesveiner som oppholdt seg på fiskeværene i regionen, og disse befant seg der det var mest folk, og hvor kirkene også var. Vidar Trædal ser for seg at kirken kan ha gått aktivt inn og bygget gudshus i Finnmark, til dels for å sikre økonomisk kontroll.²⁰⁹ Det er altså ingen tvil om at det innen fisket fantes en økonomisk gevinst som de norske biskopene visste å hegne om.

Fiskerkapellet: inntektskilde eller utgift?

Det er tydelig at fisket var av stor verdi i tiden da Fiskerkapellet ble bygget, og at Kirken hadde økonomiske interesser i utbyttet. Fiskerkapellet er i seg selv en indikasjon på at dette også var viktig i området langs Lågen. Likevel bør man ikke ta for gitt at byggingen av kapellet automatisk innebar inntjening for biskopen og Hamar domkirke. Man må for det første spørre seg hvordan byggingen og driften ble organisert, da dette kan ha vært en vesentlig utgift, og for det andre hvilke midler man eventuelt kunne regne med å drive inn. Inskripsjonen på nordre vegg i kapellets interiør er interessant i så måte. Den forteller at kapellet er innvidd og ”fundata” – grunnlagt – av biskop Gunnar. Når det gjelder å få noe laget er det vanlige latinske ordet *fecit*. Det ble for eksempel brukt av abbed Suger i Saint Denis, på et tabernakel i det nye koret: ”Fecit utrumque latus, frontem, tectumque Sugerus”

²⁰⁷ DN 17 nr. 179

²⁰⁸ DN 17 nr. 746

²⁰⁹ Trædal, *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*, 168, 174, 182

[Suger lagde hver side, fronten, og taket].²¹⁰ *Fecit* var også ordet Jan van Eyck brukte på en del av sine verk, slik som på rammen til *Madonna ved fontenen* fra 1439, der man blant annet kan lese: ”Johes de Eyck me fecit” [Jan van Eyck laget meg]. ”Fundata” bør altså forstås som noe utover å få kapellet reist.

Fordi ingen skriftlige kilder om kapellet er bevart kan man ikke vite hva grunnleggelsen innebar i Fiskerkapellets spesifikke tilfelle. Det finnes likevel kilder som forteller om plikter tilhørende den som grunnla en kirke, generelt eller knyttet til andre monumenter. Om Gulatingsloven skriver Gunnar Smedberg at: ”den som byggt en högandiskyrka men försummar dess underhåll enligt Gulatingslagen har förverkat jorden som kyrkan var bygd på”.²¹¹ Den som grunnla en høgendekirke på gården sin kunne med andre ord miste eiendommen bygningen sto på dersom vedlikeholdet ble forsømt. Dette ville neppe være aktuelt når kirken selv sto som grunnlegger, men bestemmelsen understreker viktigheten av vedlikeholdsplikten. Man kan se for seg to scenarier, enten at biskopen finansierte vedlikeholdet eller at han la denne plikten til fiskerne selv. Det samme gjelder for selve byggearbeidet i utgangspunktet, fiskerne kan ha bidratt med byggematerialer og arbeidskraft. Den samme problemstillingen dukker opp når det er snakk om selve innvielsen. Vanligvis skulle kirkeeier stille med veitsler for følget av geistlige som var nødvendige for å gjennomføre seremonien. Private eiere måtte dessuten betale avgift i tillegg.²¹² Prosessen kunne altså være nokså kostbar. Biskopen betalte neppe avgift til seg selv, men det er relevant hvorvidt fiskerne eller han selv tok byrden med å stå for veitslene. Hvordan kapellet ble betjent er også usikkert. Harry Fett, Sigurd Grieg og Magne Rugsveen nevner alle at kanniker kom fra Hamar for å holde messe, men dette må sies å være en antagelse.²¹³ Biskop Gunnar kan ha lagt inntekter til kapellet for å finansiere driften.

Biskopen kan altså ha hatt mulige utgifter til bygging, vedlikehold, innvielsesfølge og kirkelige tjenester. Utover dette er det andre kostnader forbundet med grunnleggelsen av et kapell som man med større sannsynlighet kan anta at han selv sto for. Det gjelder særlig inventaret. Det finnes både en klokke og et krusifiks som sies å ha vært brukt i Fiskerkapellet.

²¹⁰ Calvin B. Kendall, *The allegory of the church: romanesque portals and their verse inscriptions*, (Toronto: University of Toronto Press, 1998), 194

²¹¹ Gunnar Smedberg, *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*, (Lund: Gleerup, 1973), 157

²¹² Smedberg, *Nordens första kyrkor*, 157

²¹³ Fett, *Norges kirker i middelalderen*, 115, Grieg, *Gudbrandsdalen i mellomalderen*, 196, Rugsveen, *Lågåsildfisket i Fåberg*, 44

Disse antas begge å være eldre en bygningen, og det er blitt foreslått at krusifikset kan ha vært produsert i Hamar. Det regnes i alle tilfeller for å være av høy kvalitet. Ettersom kapellet ble nedlagt etter reformasjonen, og inventaret fjernet, kan man ikke være helt sikker på gjenstandenes proveniens. Likevel: dersom den folkelige tradisjonen stemmer kan man anta at biskop Gunnar ville hatt lettere tilgang til slike objekter enn hva fiskerne hadde, og kan ha stått bak anskaffelsen av krusifikset. Det samme gjelder det røde kledet mellom laftestokkene, som i følge Marianne Vedeler er av relativt høy kvalitet, og må ha stått i kontrast til vanligere tetningsmidler som mose. Vanligvis var sogneprestene ansvarlige for at det fantes lys på alteret under feiringen av messen.²¹⁴ Ettersom Fiskerkapellet ikke var sognekirke, og kanskje ikke hadde en fast prest, kan man tenke seg at biskopen kan ha finansiert lys og annet utstyr. Ved grunnleggelsen av engelske *chantry chapels* finnes det flere kilder på at grunnleggeren anskaffet det som trengtes av inventar, som dekorasjoner, lys, liturgiske bøker, presteclær, kalk, sakramentsklokker og alterduker. Dette ble naturlig nok en kostbar affære.²¹⁵

Det er også uklart hvilke inntekter biskop Gunnar eller domkirken eventuelt kunne forvente seg fra kapellet. Formelt sett skulle et slikt kapell ikke ha tilgang på tiendeinnbetalinger. I følge erkebiskop Eilivs statutt fra 1320 skulle tiendebetalingen utelukkende skje til sognet der tiendepliktig avling vokste.²¹⁶ Fiskerkapellet befant seg innenfor Fåberg sogn, og faste avgifter burde dermed gå til hovedkirken. Unntaket ville være dersom biskopen la eiendom eller andre rettigheter, for eksempel i fisket, til kapellet. I så fall ville dog ikke han eller domkirken få noen økt fortjeneste av det. Derimot kan man ha tatt seg betalt for kirkelige tjenester. Sogneprest Shvane Bang skrev i 1784 at fiskerne på Hitra og Frøya betalte presten ”en viss Andel af det overflødige Fiskerie” for å komme og holde gudtjeneste ute på værene. Dette var etter sigende en gammel skikk, som kan ha stammet fra middelalderen.²¹⁷ En slik løsning kan man se for seg i Fiskerkapellet også, at fiskerne kan ha gitt gaver, eller betalt for messer og bønn for å sikre fiskelykken. I 1394 ga biskop Øystein av Oslo sin godkjennelse til at allmuen i Eidskog reiste et bønnehus for passerende pilgrim�er i tilknytting til sognekirken. Det stadfestes at gavene som ble gitt til bønnehuset skulle brukes

²¹⁴ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 111, 112

²¹⁵ G. H. Cook, *Medieval Chantries and Chantry Chapels* (London: Phoenix House Limited, 1947), 6, 7, 11

²¹⁶ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 179

²¹⁷ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 254, fotnote 1170

dels til vedlikehold av bønnehuset og et kors som sto ved siden av, og dels gå til sognekirken.²¹⁸ Fiskerkapellet kan altså ha betalt seg gjennom gaver også.

Det er altså usikkert hvor vidt kapellet har representert noen egentlig inntjeningsmulighet. Tvert i mot kan det ha vært mange utgifter forbundet med bygging, vedlikehold og drift, og biskopens regnskap kan like gjerne kan ha gått i null eller minus som i pluss. Det er likevel klart at kirken har hatt interesse av at fisket gikk godt. Kapellet kan dermed ha hatt en økonomisk funksjon ved å sørge for fiskernes velbefinnende og Guds velvilje. Bygningen kan i så måte anses som en investering. I tillegg kan kapellet ha mottatt offergaver.

4.3. *Prestisje og politikk*

Senmiddelalderen forbindes vanligvis med stagnasjon og dårlige tider. For Norges del beskriver Harry Fett ”den bekjendte historiske sandhed, at landet i det 14de aarh. svækkedes og i det 15de synttes lammet”.²¹⁹ Dette synes ikke særlig forenlig med kunstnerisk utfoldelse, men for andre europeiske land er det blitt påpekt at økonomisk nedgang ledet til økt vekt på kulturell kapital, som en måte å samle prestisje på. Raymond van Uytven påpekte i en artikkel fra 1992 at etterspørselen etter luksusprodukter økte i Burgund i perioden, fordi samfunnstoppene, også geistlige, brukte dem som personlig propaganda i en periode som var preget av sosial uro.²²⁰ Da Fiskerkapellet ble bygget hadde Norge gått gjennom ti år med strid rundt kongemakten. Biskop Gunnar hadde en til dels sentral posisjon i disse hendelsene, som kulminerte med Christian Is endelige stadfestelse av sættargjerda og avskjedigelsen av Krummedike året før kapellet ble innviet. Det er dermed ikke utenkelig at biskopen ønsket å promotere sin egen person. Magne Rugsveen har dessuten foreslått at Gunnar Torgardsson kan ha ønsket seg et maktsymbol i området, for å hevde sin og domkirkens stilling overfor

²¹⁸ DN 1 nr. 545

²¹⁹ Fett, *Norges kirker i middelalderen*, 113

²²⁰ Raymond van Uytven, ”Splendour or wealth: art and economy in the Burgundian Netherlands”, *Production and Consumption in the Low Countries, 13th-16th Centuries*, (Aldershot: Ashgate, 2001, artikkelen opprinnelig publisert i 1992), 101-124, 102, 103, 106

bønder, fiskere og lokale kirker.²²¹ Her skal det undersøkes om bygningen kan sees som et eksempel på demonstrativt forbruk.

Demonstrativt forbruk

For å belyse en eventuell politisk betydning ved kapellet skal kapellet vurderes ut ifra teorien om *demonstrativt forbruk*. Torstein Veblens teori er blant annet blitt brukt av Jan Brendalsmo som forklaringsmodell for hvorfor noen kirker i middelalderens Trøndelag var bygget mer forseggjorte enn andre. Brendalsmo mener at også inventaret i kirkene kan ha fungert som demonstrativt forbruk, ettersom man noen steder bare hadde det mest essensielle av utstyr.²²² Videre skriver han det etter hvert ble: ”stadig mer viktig å henvende seg med sitt demonstrative forbruk til samfunnets øvre sosiale sjikt, og ikke til den lokale befolkningen som helhet”.²²³ Dette er ikke helt forenlig med Fiskerkapellet, ettersom kapellet så vidt vi vet bare var brukt av fiskere, i en kort sesong hvert år. Likevel var som nevnt en del andre prominente institusjoner eiere av fiskerettigheter i Lågen, og det kan ha vært interessant å markere seg overfor disse. Magne Rugsveen mener på sin side at kapellet kan ha blitt bygget for å signalisere biskopens makt til allmuen og lokalkirkene. Alternativt foreslår han at det skulle fungere som symbolsk påminnelse til fiskerne om å betale tiende.²²⁴ I begge tilfeller ser han kapellet som visuell kommunikasjon, og et slags demonstrativt forbruk, på tross av at det er rettet nedover i stedet for horisontalt.

Inskripsjonen i Fiskerkapellet har vært svært godt synlig, i og med at bokstavene er relativt store og tidligere var fylt med svart voks. Biskop Gunnars navn har dermed fått en prominent plass i rommet, som ville være forenlig med demonstrativt forbruk. Man kan se denne synligheten både som et uttrykk for biskopen som sådan, og for Gunnar Torgardsson som privatperson. Han har sørget for at han fremdeles blir husket i dag, ved å skrive seg inn i selve kapellets materie. I Kaland kirke i det nåværende Finland finnes det både donorportrett, navn og våpenskjold etter Hartwik Garp og Martin Olofsson Skytte. Begge levde på 1400-tallet. Tuija Tukhanen skriver at: ”Alla tre stifterbildarna har tillverkats flera år före donatorernas död, och en av bildernas funktioner var at upphöja stifternas andliga och sociala

²²¹ Rugsveen, *Lågåsildfisket i Fåberg*, 45

²²² Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 20-21

²²³ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 20

²²⁴ Magne Rugsveen, *Lågåsildfisket i Fåberg: Endring i form og bruk 1850-1980*, (Elverum: Norsk skogbruksmuseum, 1985), 40-45

status under deras livstid”.²²⁵ På samme måte kan byggingen av Fiskerkapellet ha fungert som et statussymbol for biskop Gunnar, ved å markedsføre ham som både from og velstående. Etter gjenbekreftelsen av sættargjerda kan han også ha vært interessert i å spre sitt omdømme som forkjemper for kirkens rettigheter.

I England finnes et stort antall *chantry chapels*, donorbilder og minnesinskripsjoner fra 1400-tallet. Det er blitt diskutert om de bør forstås som et uttrykk for genuin religiøsitet eller som verdslig forfengelighet. Eamon Duffy mener donasjonene til dels må oppfattes som demonstrativt forbruk. Å sikre seg langvarige minneshandlinger eller monumenter etter sin død var svært kostbart, og evige *chantries* var bare tilgjengelig for de rikeste.²²⁶ Duffy mener at ”Like other forms of conspicuous consumption, these were certainly designed to display the testators wealth and social status”.²²⁷ Richard Marks mener det er umulig å skille fromhet fra forfengelighet i minnesinskripsjonene, og påpeker at man anså dette som problematisk allerede i middelalderen. I Mariakapellet i Long Melford kirke finnes en inskripsjon på gammelengelsk fra 1496, som ber om bønner for kirkens sponsor John Clopton og hans familie. Den avsluttes med en setning på latin: ”Christ' sit testis hec me no'exhibuisse ut merear lauded, sed ut spiritus memoretur”.²²⁸ Duffy oversetter setningen slik: ”May Christ be my witness, this is displayed not to earn praise, but that the soul may be remembered”.²²⁹ Marks mener språkbyttet er avslørende; Clopton markedsfører seg med navn, slektninger og donasjoner overfor menigheten, mens ydmykheten kommer på latin til sist.²³⁰

Selv om biskop Gunnars inskripsjon sto på latin er navnet i seg selv synlig. I tillegg kan fiskerne godt kan ha blitt fortalt hvem bokstavene viste til av den eller de som avholdt messer i kapellet. Med sin inskripsjon representerer Fiskerkapellet et evig minnesmonument av en skala som ikke var tilgjengelig for allmuen. Inskripsjonen er altså demonstrativ på sitt vis, fordi den forutsetter en prominent plass å oppføre den på, og innflytelse over innhold og form. Den demonstrative effekten styrkes også ved at biskopen fremdeles levde i mange år

²²⁵ Tuija Tuhkanen, ”Retorisk analys i bildtolkning: att läsa donatorernas intentioner i bilderna”, i Gunnar Danbolt, Henning Laugerud og Lena Liepe (red.), *Tegn, symbol og tolkning: Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*, (København: Museum Tusculanums Forlag, 2003), 229-242, 241

²²⁶ Cook, *Medieval Chantries and Chantry Chapels*, 11

²²⁷ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 238

²²⁸ Richard Marks, ”Picturing Word and Text in the Late Medieval Parish Church” i Linda Clark (red.) *Image, text, and church, 1380-1600: essays for Margaret Aston*, (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2009), 162-202, 177

²²⁹ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 301-302

²³⁰ Marks, ”Picturing Word and Text in the Late Medieval Parish Church”, 177

etter at kapellet ble reist, slik at inskripsjonen bygget oppunder hans person. I henhold til Brendalsmos tanker er dog fordelene med *demonstrativt forbruk* som modell at man kan forklare hvorfor noen kirker ble annerledes utformet enn andre. Finnes det så trekk ved Fiskerkapellets konstruksjon som er uvanlig forseggjorte, og kan rettferdiggjøre at bygningen forstås som uttrykk for status?

Tømmermannsarbeidet

Ettersom Fiskerkapellet i dag er nokså blottet for opprinnelige dekorative elementer er det mest iøynefallende trekket ved bygningen selve tømmerkonstruksjonen. Denne kan man dog vanskelig vurdere opp mot andre kirker, fordi vi kun har bevart et annet eksempel på et kirkelig laftebygg fra middelalderen, nemlig kapellet fra Fløan. Sistnevnte var som nevnt utført i sinklaft, som regnes for å være svært uvanlig så tidlig i Norge. Sinklaftet kan dermed ha vært en markør som indikerte status og skilte erkebiskopens private gudshus fra andre bygninger. Det er problematisk å sammenligne Fiskerkapellet og Fløankapellet direkte, fordi teknikken som er brukt er så ulik. Derimot har vi et stort antall bevarte profane laftebygninger, som kan danne en naturlig bakgrunn for å diskutere kvaliteten på Fiskerkapellets konstruksjon.

I Snorres saga om Magnussønnene nevnes flere trekonstruksjoner, og håndverkets viktighet trekkes frem: ”Der i Nidaros lot han [kong Øystein Magnusson] også bygge naust, som var så store at det var som et under, og som dessuten var gjort av beste trevirke og framifrå godt tømret”.²³¹ Likeledes skrives det om kong Sigurd Magnusson at han lot: ”bygge en kirke, som var innvigd til det hellige kors; det var en trekirke og omsorgsfullt utført både når det gjaldt byggefang og arbeid”.²³² Uavhengig av hvordan naustene eller kirken så ut forteller sitatene noe om Snorres egen tid: kvaliteten på bygninger var ikke bare et spørsmål om utskjæringer og pynt, selve håndverket og materialbruken ble tillagt vekt. Vi kan ikke vite hva Snorre la i ”framifrå godt tømret”, men mulige kriterier, som er kjent fra andre kilder er at hjørnene skulle være svært tett sammenføyet, samt at selve stokkene var hugget til slik at de

²³¹ Snorre Sturluson, *Norges kongesagaer*, oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip, utgave for Den norske Bokklubben (Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1979), 583

²³² Sturluson, *Norges kongesagaer*, 591

fikk jevn tykkelse og form langs hele lengden. I følge Arne Lie Christensen skal ovalt tømmer hatt høyest status.²³³

Om håndverket i Fiskerkapellet skrev Anders Sandvig: ”Det hele er utført med en omhu og nøiaktighet, jeg ikke før har seet”²³⁴, og han legger også vekt på at hver stokk er økset til, så de har lik form og størrelse.²³⁵ Brendalsmo påpeker at ”svinn eller sløseri” kan fungere som et sentralt element i demonstrativt forbruk, fordi det skaper skiller mellom folk.²³⁶ Ettersom stakkene i Fiskerkapellet ser ut til å være bearbeidet etter en mal ville utnyttelsen av tømmeret være lav, fordi treverk gikk til spille av estetiske årsaker. Lie Christensen viser til at selv folk i skogsområder skal ha vært forsiktig med å kaste bort brukbare materialer.²³⁷ Bearbeidelsen må også ha vært mer effektiv som ”non-verbal kommunikasjon” i et samfunn der folk selv hadde bidratt i husbygging og kjente teknikkene. Innen profan laftebygging har det vært vanlig å leie inn tømrere med varierende dyktighet, mens familien kunne bidra ved å utføre de enkleste oppgavene. Man har dessuten skilt mellom de ulike husene på gården, slik at høystatushus som loftene utmerker seg ved å ha det ypperste håndverket.²³⁸

I middelalderen var det altså fint mulig å uttrykke status gjennom en tømmervegg. Et annet spørsmål er hvor vidt dette var tilfellet i Fiskerkapellet. Sandvigs ros av bygningen kan være noe overdreven. Jon Bojer Godal mener kapellet er av god kvalitet, men ikke bedre enn hva man forventer seg i et laftehus fra middelalderen. Han påpeker at noen av stakkene har hatt mye kvist, mens andre er venstrevridde.²³⁹ Dermed utmerker ikke kapellet seg innenfor det bevarte materialet. Det er dog ikke gitt at bygningene som fremdeles står er representative for datidens normal. Halvard Bjørkvik har undersøkt hva slags gårder det er bevart middelalderhus fra, ved å sammenligne med skattematrikler fra 1647. Konklusjonen er at de fleste husene står på hel- og halvgårder, mens middelalderhus på kvartgårder er mer uvanlig.²⁴⁰ Med andre ord er det sannsynlig at husene som er bevart ligger i det øvre sjiktet,

²³³ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 58, 62

²³⁴ Anders Sandvig, *De Sandvigske samlinger i tekst og billeder: et bidrag til Gudbrandsdalens kulturhistorie*, (Lillehammer: Stribolts efterfølger, 1907), 22

²³⁵ Sandvig, *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*, 9

²³⁶ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 19

²³⁷ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 46

²³⁸ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 27, 28, 50, 51, 96

²³⁹ Jon Bojer Godals epost til undertegnede kan fremvises på forespørsel.

²⁴⁰ Bjørkvik, ”Gardane som overlevde”, 208-212

mens vanlige hus for småbønder og fiskere kan ha vært av mer beskjeden kvalitet. Fiskerkapellet kan således ha fremstått i en helt annen kontekst for 500 år siden enn det gjør i dag.

Det røde ullstoffet mellom stakkene

Et markant trekk ved Fiskerkapellet er det røde stoffet mellom laftestakkene. Selv om kledet nå er av nyere dato er det holdepunkter for å tro at det også var slik opprinnelig. Berg forteller at slik tetning har vært brukt i flere stasus, og dermed er å anse som et statussymbol.²⁴¹ Som nevnt fantes det på Aga gård i Hordaland en stue med rødt ullstoff mellom stakkene. Den ble revet i 1811, men rakk å bli beskrevet av Johannes Pedersen Aga. Han skal ha skrevet at huset var laftet av usedvanlig stort tømmer, over 1 alen bredt.²⁴² I tillegg til det røde stoffet ble det dessuten funnet to opaler i forbindelse med nedtakelsen. Guttorm Rogdaberg, som tidligere var leder for Agatunet, mener stua kan ha vært et eldre hovedhus på gården, kanskje bygget allerede på 1100-1200-tallet.²⁴³ Aga har også ellers vært en uvanlig stor og flott gård, men Arne Berg mener stua utmerket seg selv der.²⁴⁴ Bygningen bekrefter altså en kobling mellom klede som tetningsmiddel og høy status.

Rester av det Anders Sandvig mente var det opprinnelige ullstoffet fra Fiskerkapellet er i dag bevart på KHM. Museets førsteamanuensis Marianne Vedeler, som er spesialisert innen drakt og tekstil, har som nevnt undersøkt disse fragmentene. På grunn av nivået på bearbeidelsen mener Vedeler at stoffet opprinnelig kan ha hatt en annen bruk, for eksempel i klesplagg av god kvalitet. Slik gjenbruk av tekstiler i kirkelig sammenheng er kjent fra England, og Eamon Duffy nevner at for eksempel sengetepper kunne doneres til kirkene og få ny funksjon der.²⁴⁵ For å tette mellom alle stakkene i kapellet ville man ha bruk for substansielle mengder stoff. Mens det kan tenkes at fiskerne selv bidro med tømmer til bygningen fremstår ullkledet som en investering som er mer forenlig med biskopstatus.

²⁴¹ Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen band I*, 47

²⁴² Arne Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen band V: Hus for hus, Aust-Agder, Vest-Agder, Rogaland, Hordaland, Færøyane, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag*, (Oslo: Landbruksforlaget, 1995), 173

²⁴³ Rogdaberg, *Rapport vedkomande lagmannsstova og andre mellomalderbygningar i Agatunet*, 11, 12

²⁴⁴ Berg, *Norske tømmerhus fra mellomalderen band V*, 176 og 180

²⁴⁵ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 128-129

Den røde fargen kan også forstås som et symbol i seg selv. Tross at middelalderens fargeforståelse kunne være tvetydig tilskrives rødt jevnt over høy status. Kunsthistorikeren John Gage mener heraldikkens fremvekst kan ha ledet til at rødt overtok etter lilla som den kongelige fargen. Han viser til at stadig nye fargeteorier ble formulert, og mener dette dels var fordi man ville formidle slektskap og makt gjennom farger i våpenskjoldene. Rødt ble for eksempel forstått som symbol for ild, styrke og aggressivitet. Samtidig ble røde tekstiler regnet blant de mest kostbare i senmiddelalderen. Rødfargen hadde likevel ikke bare verdslige forbindelser. Gage viser til at fargen også ble brukt av paven og kardinalene, samt i fremstillinger av kirkefedrene. Altså personene med høyest status innen det kirkelige hierarkiet. Rødt var dessuten en av fargene som tidligst fikk en relativt allmenn liturgisk betydning, og ble assosiert med pinsen. Rundt år 1200 bestemte pave Innocens III at rødt i tillegg skulle brukes til festene for apostler og martyrer, grunnet tilknyttingen til ild og blod.²⁴⁶ Rødt var altså en farge som ga tydelige signaler, og kunne uttrykke både verdslig og religiøs status.

Uavhengig av materialbruk og fargesymbolikk danner det røde ullstoffet et stripemønster mellom stukkene i interiøret. Stripen er et motiv som går igjen i arkitekturhistorien, og har røtter tilbake i antikken. Mange romerske byggverk ble konstruert av sement med gjennomgående lag av rød tegl, som binder sammen strukturen. Teglsteinene danner dermed smale, røde striper i murverket. Disse har åpenbart hatt en estetisk betydning i tillegg til praktisk funksjon, ettersom stripene er plassert i jevne intervaller. Det best kjente bevarte eksempelet er De theodosiske murer, som skulle beskytte Konstantinopel. Et annet eksempel er murene i den franske byen Le Mans. Sistnevnte murer understreker teglsteinenes estetiske funksjon, fordi lagene ikke strekker seg helt inn til murens kjerne, og dermed har begrenset strukturell betydning. I Storbritannia er det bevart rester av teknikken i de gamle bymurene i London og *pharosene* i Dover. Den britiske middelalderviteren Abigail Wheatley mener stripemotivet bevisst ble plukket opp i middelalderen, og at normannerne brukte polykrome striper for å påkalle seg imperial autoritet. Det samme gjorde den engelske kongen Edward I, da han bygget sitt berømte slott i Caernarvon i Wales (1283-1323), som har rødstripete murer. Wheatley mener man valgte å gjenskapte estetikken som et symbol på

²⁴⁶ John Gage, *Colour and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*, (Berkeley: University of California Press, 1999), først utgitt London: Thames and Hudson, 1993, 80, 81, 82, 83, 84, 89, 122, John Gage, *Colour and Meaning: Art, Science and Symbolism*, (London: Thames and Hudson, 2000), 70

makt.²⁴⁷ Røde striper hadde altså lange røtter som uttrykk for status, og rester av dette tankegodset kan ha forplantet seg til Norge også. En annen mulighet er at de røde stripene kan ha fungert som demonstrativt forbruk ved å vise til motestrømninger. Innen hanseatenes teglsteinsarkitektur var striper i glasert og uglasert murstein en populær form for dekor. Flere eksempler på dette fantes i Rostock. Det er på ingen måte sikkert at biskop Gunnar selv besøkte byen, men det er kjent at hans bror var immatrikulert som student der i 1422.²⁴⁸ Byens Mariakirke (ca. 1290-1454) er bevart, og har delvis stripe eksteriør. Det samme gjelder bygningen som nå huser byens bibliotek, bygget på omtrent samme tid som Fiskerkapellet.²⁴⁹ Dette stripemønsteret skiller seg fra Fiskerkapellet og de romerske murene ved at lagene er jevnbrede, i stedet for smale striper mellom bredere partier. Dog får man noe av den samme estetiske effekten, på grunn av de horisontale linjene og den rødfargede teglsteinen. Angående Fløankapellet og de svenske laftekirkene har det vært foreslått, blant annet av Arne Berg, at man med de flatøksede veggene ville gi assosiasjoner til mur.²⁵⁰ Stripemønsteret kan ha hatt en lignende hensikt i Fiskerkapellet.

Stripemønsteret i Fiskerkapellet kan altså ha vært inspirert av både hjemlige tradisjoner for klede mellom stukkene og av dekorativ bruk av tegl i Europa. Begge stripevariantene kan sies å uttrykke det samme: makt og prestisje. Rødfargens konnotasjoner viser at grensene mellom verdslige og religiøse statussymboler ikke nødvendigvis var særlig klare. Dette gjelder også for Fiskerkapellet i sin helhet. Lafteteknikken kan være ment å skille seg ut ved å være særskilt nøyaktig utformet, og det røde ullstoffet kan sees som et ekstravagant alternativ til mose. Likevel kan man ikke uten videre kategorisere det som demonstrativt forbruk, fordi materialbruken parallelt kan være et uttrykk for fromhet. Det samme gjelder i enda høyere grad for inskripsjonen. Selv om den markedsfører donoren og fremmer hans omdømme, kan motivasjonen også ha vært av religiøs art. Dette understrekes også av Duffy, som medgir at minnesinskrripsjoner og donorbilder til en viss grad kan sees som demonstrativt forbruk, men samtidig mener at de bunnet ut i en genuin frykt for skjærsilden og et ektefølt behov for å bli bedt for.²⁵¹

²⁴⁷ Abigail Wheatley, *The Idea of the Castle in Medieval England*, (Woodbridge: York Medieval Press, 2004), 115, 118, 120-121, 126, 128

²⁴⁸ Bjørkvik, http://snl.no/nbl_biografi/Alv_Torgardsson/utdypning, oppsøkt 10.01.13

²⁴⁹ <http://www.stadtbibliothek-rostock.de/wOnline/unternehmensprofil/index.php>, oppsøkt 03.05.13

²⁵⁰ Berg, *Norske tømmerhus i mellomalderen band I*, 35

²⁵¹ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 301-302

4.4. *Sjelens frelse*

Hans Henrik Lohfert Jørgensen mener den individuelle bønne ble et kjennetegn ved senmiddelalderen, og fungerte som ”et udvekslingspunkt for periodens visuelle kultur”.²⁵² Dette utsagnet er knyttet til billedresepsjon, men også liturgien var tilrettelagt for bønn. I følge Eamon Duffy skulle ordene i messen sies i stillhet, slik at lekfolket kunne be i fred.²⁵³ Erkebiskop Arne i Nidaros instruerte dessuten lekfolket til å be paternoster ved slektningers graver i for- og etterkant av messen.²⁵⁴ Hensikten med å be for de døde var å redde dem ut av skjærsilden. Dette ble enda viktigere etter Firenzekonsilet i 1439, der doktrinen om skjærsilden ble tydeligere formulert. Særlig fordelaktig var helgenenes forbønn, men også messer kunne være til hjelp.²⁵⁵ Parallelt ble det viktig å sikre seg menighetens bønner. I middelalderens testamenter fra England ble det fra midten av 1200-tallet av stadig oftere henvist til sognekirkens ”bede roll”, og folk fra alle samfunnslag ønsket å komme på listen over de som skulle bes for.²⁵⁶ For å havne på bønnelisten var det en fordel å gi gaver. I følge Duffy skal en prest ha innledet med: ”Orate pro animabus sequentibus” – ”be for følgende sjeler” – før alle gavegivere ble nevnt, fra største til minste ytelse.²⁵⁷ Gavene kan altså ha fungert som demonstrativt forbruk, *samtidig* som de var uløselig knyttet til åndelig velvære. I den forbindelse er ordlyden i Fiskerkapellets inskripsjon interessant.

”Orate pro anima illius”

Inskripsjonen i Fiskerkapellet avsluttes med oppfordringen ”orate pro anima illius” – ”be [dere] for hans sjel”. Et interessant aspekt ved formuleringen er at den henvender seg til betrakteren. På alterskapet fra Ugddal (ca. 1515) står det skrevet helgennavn, samt ”ora pro nobis” – ”be [du] for oss” – med latinske minuskler under bildene. I den sammenhengen virker det tydelig at oppfordringen er rettet mot de hellige personene.²⁵⁸ Inskripsjonen i Fiskerkapellet henvender seg derimot mye bredere. ”Orate” er flertallsform, og står midt på

²⁵² Hans Henrik Lohfert Jørgensen, *I kroppens spejl: Krop og syn i senmiddelalderlige danske kalkmalerier*, (Århus: Århus Universitet, 2004), 8, 9, 12

²⁵³ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 117

²⁵⁴ Øystein Ekroll, ”Commenda me prece Cristo: Death and the afterlife as addressed by inscriptions on grave slabs in Nidaros Cathedral, Trondheim”, i Lena Liepe og Kristin Bliksrud Aavitsland (red.), *Memento Mori: Døden i middelalderens billedverden*, (Oslo: Novus Forlag, 2011), 42-63, 58

²⁵⁵ Von Achen, ””Animam cum corona immortalitatis Christus coronat””, 83

²⁵⁶ Cook, *Medieval Chuntries and Chantry Chapels*, 4

²⁵⁷ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 335

²⁵⁸ Von Achen, ””Animam cum corona immortalitatis Christus coronat””, 75-76

den ene langveggen, rettet ut i rommet der kirkelyden sto. Det finnes også andre nordiske eksempler på lignende ordlyd. På en av korstolene i Trondenes kirke sto følgende budskap: ”Svenos Erics Decanus Nidarosensis fecit hoc opus p familiarem suum Petrum Botolphi anno doii Millesimo Quadringentesimo sexagesimo quinto. Orate p eis” – ”Dekan Svein Eriksson av Nidaros fikk utført dette arbeidet av/for sin venn Peter Botolfsen i Herrens år 1465. Be for dem”.²⁵⁹ To brev som er innlemmet i DN, datert 1446 og 1493, avsluttes med en oppfordring til å be for skriveren.²⁶⁰ På en dansk alterkalk fra rundt 1450 er det risset inn et bilde av sjeler i skjærsilden, og ved siden av står navnet på en kvinne og ordene ”orate pro ea” – ”be for henne”.²⁶¹ Alle disse tekstene stammer fra senmiddelalderen, og kan tolkes som en oppfordring til enhver som leser dem. Man henvendte seg altså ikke bare oppover mot de få hellige, men også horisontalt til sine medmennesker.

For Englands del beskriver Richard Marks at slike forespørsler om bønn bredde om seg på 1400- og 1500-tallet, formidlet gjennom minnesinskrripsjoner i kirkene. Disse henvendte seg til alle som så dem.²⁶² Man fryktet å bli glemt når døden kom. Eamon Duffy mener at det kom flere inskripsjoner på folkespråket etter hvert som lesekyndigheten økte. Parallelt ble det også vanligere – og billigere – å bekoste minnesinskrripsjoner.²⁶³ I Fiskerkapellet var det kanskje få eller ingen som kunne lese utenom presten som holdt messen. I tillegg er teksten på latin. For at inskripsjonen skulle ha effekt måtte den i så fall ha blitt formidlet i muntlig form. Dette kan godt ha skjedd i forbindelse med messen, for eksempel ved at presten oppfordret til bønn for biskop Gunnar. Fra England kjenner man til at det ble oppfattet som fordelaktig om mange deltok i bønnen samtidig, slik fiskerne eventuelt ville gjort i Fiskerkapellet. I *Dives and Pauper* (1405-1410) står det skrevet at: ”Synguler prayere is good in chambre and in oratorie and betere in chirche, but comoun prayere of a comonte in chirche is beter”.²⁶⁴

²⁵⁹ Fett, *Norges kirker i middelalderen*, 117, Rognald Bergesen *Sangere i det himmelske Jerusalem: funksjonsanalyser av middelalderinventaret i Trondenes kirke*, (Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2011), 52-53

²⁶⁰ DN 11 nr. 182, DN 5 nr. 963

²⁶¹ Poul Grinder-Hansen, ”En sjæl efter døden: Et bidrag til Skærsildens ikonografi”, i Lena Liepe og Kristin Bliksrud Aavitsland (red.), *Memento Mori: Døden i middelalderens billedverden*, (Oslo: Novus Forlag, 2011), 81-98, 82

²⁶² Marks, ”Picturing Word and Text in the Late Medieval Parish Church”, 175, 177

²⁶³ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 332

²⁶⁴ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 329

Poul Grinder-Hansen bemerker at ”Tanken om Skærsildens eksistens var en væsentlig forudsætning for store dele af de alterstiftelser med tilhørende inventar og de kapelbyggerier, som prægede senmiddelalderens kirkeliv.”²⁶⁵ Motivasjonen bak grunnleggelsen av Fiskerkapellet kan således ha vært at biskopen ønsket å sørge for sin egen sjel. Han sikret seg forbønn, samtidig som han æret Gud. For oss i dag kan dette fremstå som irrasjonelt, mens økonomisk gevinst eller demonstrativt forbruk er lettere å forstå. Arnved Nedkvitne påpeker derimot at donasjonene var høyst fornuftige investeringer innenfor datidens kontekst. Det var fastsatt hvor mange år i skjærsilden man kunne kjøpe seg fri fra til hvilken pris, og Nedkvitne mener dette kan oppfattes som et eksempel på den ”rasjonelle, kvantifiserbare tenkemåten” som vi forbinder med renessansens inntog.²⁶⁶ I England ble mange av de nye kapellene innstiftet av biskoper, ”to whom the appeal of so lasting a memorial was more immediate than to the layman”.²⁶⁷ De høygeistlige hadde altså bedre forutsetninger for å forstå systemet med avlat.

Slekten var viktig når man skulle bli husket og bedt for etter sin død.²⁶⁸ På grunn av sølibatet skulle de geistlige ikke ha noen livsarvinger, og dermed kan det ha vært ekstra viktig for dem å sikre seg bønner fra annet hold. Det ble uansett ansett som strategisk å sørge for gode handlinger mens man fremdeles levde, fordi man aldri kunne vite om testamentet ble overholdt.²⁶⁹ Biskop Gunnar kan således ha grunnlagt kapellet for å sikre seg å bli husket og bedt for. Om dette var tilfellet ville inskripsjonen være essensiell. I Kaland kirke er donatoren Hartwik Garp er fremstilt tre ganger: som figur, som våpenskjold og som skrevet navn (1470-71). Tuija Tuhkanen mener at figuren mest må anses som et bilde på fromhet, mens individet kom sterkest til uttrykk gjennom våpenskjold og navn.²⁷⁰ Inskripsjonen i Fiskerkapellet ville i så fall sikre biskop Gunnar identifikasjon i overskuelig fremtid.

Dersom man ser Fiskerkapellet som en minnesinstallasjon er det klare likhetstrekk med Englands *chantry chapels*. *Chantries* kunne opprettes i egne kapeller, eller bli knyttet til eksisterende altere. De var mer en funksjon enn en form, og kan betegnes som en slags minnesfond for sjelen. I England er utbredelsen av *chantry chapels* noe som særmerker

²⁶⁵ Grinder-Hansen, ”En sjæl efter døden: Et bidrag til Skærsildens ikonografi”, 82

²⁶⁶ Arnved Nedkvitne, *Møtet med døden i norrøn middelalder: En mentalitetshistorisk studie*, (Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1997), 117, 118

²⁶⁷ Cook, *Medieval Chantries and Chantry Chapels*, 19

²⁶⁸ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 352

²⁶⁹ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 350

²⁷⁰ Tuija Tuhkanen, ”Retorisk analys i bildtolkning: att läsa donatorernas intentioner i bilderna”, 236, 240

perioden da Fiskerkapellet ble reist, det var 44 evigvarende sjelefond bare i St. Pauls Cathedral.²⁷¹ Nedkvitne skriver at sjelemessene fikk innpass i Norge parallelt med tilsvarende utvikling i England, og at det er en klar sammenheng med fremveksten av forestillinger om skjærsilden.²⁷² Øystein Ekroll ser den samme tendensen i Trøndelag, med økte donasjoner til sjelehjelp og årtidhold ved særskilte kirker eller altere.²⁷³ I England tok det for alvor av etter svartedauden, og den store majoriteten av *chantries* ble grunnlagt på 1400-tallet. De første ser ut til å ha vært initiert av biskoper. Det ble enten lagt penger, eiendommer eller andre inntekter til grunnleggelsene, som betaling for prestens tjenester og løpende utgifter, som lys. Varighet ble spesifisert, og som oftest ble rundt halvparten av donasjonen satt av til fattige eller andre gode formål. Mottagerne var gjerne forpliktet til å be for benefaktoren. Disse ble kalt "bedesmen". Ofte var det også fastlagt hvilke bønner som skulle sies, og hvor ofte. Donoren ba gjerne om å få navnet sitt oppført i kapellet eller ved alteret, for eksempel på en tavle av tre.²⁷⁴ Dessverre vet vi ikke hvordan driften av Fiskerkapellet var organisert. Ordlyden i inskripsjonen kan likevel tyde på at hensikten var den samme.

Vi vet altså ikke hvordan Fiskerkapellet ble betjent eller finansiert, og kan dermed ikke sammenligne de økonomiske forholdene. Kapellet var kanskje bare i bruk en kort sesong hvert år, og skiller seg slik fra et *chantry*. Samtidig er minnesfunksjonen så påtrengende gjennom inskripsjonen, at man i hvert fall kan snakke om visse likheter. I England har det dessuten funnets flere eksempler på at man kombinerte minnesfunksjonen med *chapels-at-ease*, altså gudshus på vanskelig fremkommelige steder. Dette skal ha vært særlig vanlig i York bispedømme. Blant annet grunnla erkebiskop Savage et kapell i Macclesfield, to engelske mil unna den lokale sognekirken.²⁷⁵ For øvrig skal det ha vært vanligst at den lokale landeieren sørget for grunnleggelsen av slike kapeller. Selv om disse kapellene vanligvis ikke var underlagt det lokale kirkehierarkiet ble prestene der ansett å ha ansvaret for *cura animarum*.²⁷⁶ Biskop Gunnar, i spissen for domkirken på Hamar, var største landeier i Fåberg, og hadde dermed et dobbelt ansvar for menneskene i området, både verdslig og religiøst.

²⁷¹ Norman Tanner, *The Ages of Faith: Popular Religion in Late Medieval England and Western Europe*, (London: Tauris, 2009), 142-143

²⁷² Nedkvitne, *Møtet med døden i norrøn middelalder*, 116-117

²⁷³ Gjengitt i Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 28

²⁷⁴ Cook, *Medieval Chantries and Chantry Chapels*, 7, 8, 9, 14, 17, 39

²⁷⁵ Cook, *Medieval Chantries and Chantry Chapels*, 42

²⁷⁶ Cook, *Medieval Chantries and Chantry Chapels*, 41

Fiskernes sjeler

Fisk og fiskere vekker mange assosiasjoner innenfor kristendommen, og denne symbolverdien kan ha motivert til å bygge. Magne Rugsveen og Sigurd Grieg trekker dessuten begge frem at Fiskerkapellet kan ha blitt reist for å beskytte fiskerne mot vær og vind.²⁷⁷ Slike symbolske og praktiske hensyn kan så klart ha blitt tillagt vekt, men middelalderens teologiske forståelse kan i tillegg ha fostret en dypere følelse av åndelig ansvar. Biskop Gunnar kan ha bygget kapellet for å sørge for fiskernes sjeler, noe som igjen var knyttet tett sammen med omsorgen for hans egen sjel. Terje Liltvedt har i sin magistergrad behandlet kirkens såkalte *sáluháskaábyrgd*, det vil si deres plikt til å verge sjelene mot fare. Hans kilder er norske provinsialstatutter i perioden 1280-1351. De forteller om en slags utvidet *cura animarum*, der biskopene hadde et særskilt hyrdeansvar for alle sine underlagte.²⁷⁸ Erkebiskop Jørunds statutt fra 1290 og erkebiskop Olavs statutt fra 1351 har nesten identisk ordlyd i sine introduksjoner. Begge forklarer at biskopene ved ”hyrdeembetets skyldighet” er forpliktet til å stoppe ”laster og fremme dyder og å sørge for sjelens frelse på en forsvarlig måte”. Dette for å redde sine ”undergittes blod” fra ”Den strenge dommer”.²⁷⁹ Biskopene skal altså geleide lekfolket trygt frem til dommedag.

Dette ansvaret hadde konsekvenser også for biskopenes egen frelse. Liltvedt skriver: ”Utstederne gir klart uttrykk for sin overbevisning om at de på dommens dag skal stå til rette for hvordan de har ivaretatt sitt hyrdeansvar”.²⁸⁰ Erkebiskop Eilivs statutt fra 1327 sier biskopene må frelse ”fra djevelens anslag”, så de på dommedag kan ”svare med tilstrekkelig grunn for Ham som har overlatt dem sin vingård til rensing og styring, det vil si den hellige kristenhet”.²⁸¹ Biskopenes egen dom ville altså være basert på lekfolkets sjelelige tilstand. Biskop Audfinn av Bergen bruker begrepet *sáluháskaábyrgd* om dette pastorale ansvaret. Liltvedt påpeker at *Ábyrgd* gjerne brukes juridisk, i rettsdokumenter om plikter og erstatningsansvar. Han mener biskopenes sjelebergingsplikt må forstås på samme måte: ”Det er også dette ansvar, sett i et eskatologisk regnskapsperspektiv, som har så fremtredende plass som generell motivering for norsk provinsiallovgivning”.²⁸² Å ikke rettlede lekfolket

²⁷⁷ Rugsveen, *Lågåsildefisket i Fåberg*, 40-45, Grieg, *Gudbrandsdalen i mellomalderen*, 196

²⁷⁸ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 128, 132, 138

²⁷⁹ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 26

²⁸⁰ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 70

²⁸¹ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 27

²⁸² Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 71

skikkelig ville altså kunne lede til et åndelig erstatningsansvar etter døden. For å unngå dette skulle man stå for ”orug iinleding everdeligha glædi utan enda” – trygg ledelse til den evige glede uten ende.²⁸³

For å få til dette måtte de geistlige gå foran som eksempler på fromhet. Statuttene fra 1327 bekrefter en bestemmelse fra provinsialkonsilet i 1280 om at alle prester og klerker skulle gi en passende del av sine eiendommer tilbake til de kirker og beneficier de hadde fått styre. Fortrinnsvis skulle de donere en tiendedel av alt de hadde ervervet seg gjennom sitt embete. Dette kaltes en minnegave eller *minning*. I statuttet beklages det at prestene i Nidaros i liten eller ingen grad hadde gitt slike gaver, tross rikdommene de opparbeidet seg. Statuttet fastsatte så at alle prester og klerker som unnlot å sørge for minnegaver skulle nektes nattverd og kirkelig begravelse.²⁸⁴ Med så strenge bestemmelser for prestene ville det være naturlig om biskopene, i hvert fall forsøksvis, skulle yte etter de samme kravene. Det er ikke utenkelig at Fiskerkapellet kan ha utgjort en del av en slik minnegave. I så fall ville kapellet fungere både som en from handling i seg selv og som et uttrykk for pastoral omsorg, ved å bidra til fiskernes religionsutøvelse.

Fiskerne kan også ha hatt egeninteresse av at det ble bygget et kapell i nærheten. Fra Trøndelag beskriver Jan Brendalsmo at allmuen på et fiskevær i 1430 kun ville betale avgiften katedratikum dersom prester fra domkirken kom til kirken deres for å synge messer for: ”allom kristnom monnum lifuandis och daudom till andelighen hugnath och welferdh”. Om Titran og Sula kirker ble det sagt at fiskerne selv betalte for prest og vedlikehold. Brendalsmo mener fiskerne også sto bak mye av kirkebyggingen langs kysten, og at dette kan ha vært motivert både av påbud ovenfra, og et personlig ønske om frelse.²⁸⁵ Under sesongfisket på Lågen kan man ha kjent behov for å ha gudshus og prest i nærheten. Mange fryktet å dø brått, uten tilgang på skriftemål og de siste ritene. Flere engelske kilder fra senmiddelalderen skildrer bekymringen hos lekfolk når prestene var fraværende, fordi alles frelse var avhengig av de geistlige.²⁸⁶ I de norske provinsialstatuttene gjenspeiles samme problemstilling, ved påbud om at prestene måtte være tilgjengelige. De kunne miste embete og eiendeler hvis de var fraværende uten skjellig grunn. I senmiddelalderen ble det i økende grad ansatt vikarer for

²⁸³ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 79

²⁸⁴ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 108

²⁸⁵ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 245, 265

²⁸⁶ Duffy, *The Stripping of the Altars*, 312

å oppfylle denne plikten.²⁸⁷ Fiskerkapellet kan således ha vært en passende fromhetsgave, som samtidig sikret fiskerne kristelig omsorg i fiskesesongen, mens de var borte fra gården og sognekirken.

4.5. *Slutninger*

Harry Fett mente som nevnt at man i senmiddelalderen ikke hadde kapasitet til å reise monumentalbygg. Han skrev videre at ”de smaa kapeller ligesom de smaa rum tiltalte tiden.”²⁸⁸ Her er vi inne på en sentral diskusjon: bygget man smått fordi man ikke klarte annet, eller uttrykker arkitekturen nye idealer og endrede behov? Jan Brendalsmo konkluderer med at byggeaktiviteten i Norge etter svartedauden var relativt høyere enn man tidligere har regnet med, men bemerker: ”Hvorvidt en kan karakterisere kirkene på Dolm, Fløan, Logtun og Veklem – eller de temmelig små og mørke trebygningene som vi må tro fiskeværskirkene var – som arkitektonisk eller kunsthistorisk betydningsfulle kan sikkert diskuteres.”²⁸⁹ Også Fiskerkapellet kan passe inn i en slik diskusjon, med sin beskjedne størrelse og enkle utforming. Brendalsmo mener at man i senmiddelalderen fikk større fokus på lokale pilegrims mål og kelter, og at man bygget ut et system av ”kirker, kapeller, helgengraver, helligkilder og Kristusfremstillinger langs landeveien”, som også korresponderte med kapellutbygging i resten av det kristne Vesten.²⁹⁰ Dette kan ha vært en naturlig utvikling, etter at man tidligere i middelalderen hadde bygget ut et system av katedraler og sognekirker.

Ettersom så få bygninger er bevart er det vanskelig å vurdere deres samlede estetiske verdi, men hvorvidt de kirkelige bygningene fra senmiddelalderen har kunsthistorisk betydning avhenger av hvordan man definerer kunsthistoriens oppgave. Sammenlignet med Nidarosdomen virker selvfølgelig Fløankapellet og Fiskerkapellet smålåtne, kanskje særlig fordi bruken av laft assosieres så tett med byggeskikken på gårdene. Begge er likevel utført med omhu og kvalitet. De hadde dessuten oppdragsgivere med høy status, som trolig kunne ha bygget annerledes dersom de ønsket. Hvis man følger von Achens oppfordring om å vurdere verkenes *utsagnspotensiale* kan smålåtenheten være interessant i seg selv. Fiskernes

²⁸⁷ Liltvedt, *Norske provinsialstatutter 1280-1351*, 140, 182

²⁸⁸ Fett, *Norges kirker i middelalderen*, 115

²⁸⁹ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 239

²⁹⁰ Brendalsmo, *Kirkebygg og kirkebyggere*, 28

gudshus og bønnerom for pilgrimner langs veiene har en egenskap til felles: *tilgjengelighet*. Det reflekteres særlig i nedtegnelsen om bønnehuset i Eidsskog. Det poengteres at bygningen skulle stå ulåst, fordi pilgrimmene ofte ikke kom seg inn i kirken.²⁹¹ Utbyggingen av små gudshus kan slik sett være tett knyttet til utviklingen i senmiddelalderens religion, med mer personlig engasjement blant lekfolket. Kanskje lå noe av årsaken i frykten for skjærsild og brå død.

Skjærsilden var en aktuell bekymring også for de geistlige, og inskripsjonen i Fiskapellet antyder at biskop Gunnar delte disse tankene. De fire siste ordene, ”orate pro anima illius”, antyder at han gjennom bygningen ønsket å sikre seg fiskernes bønner. Denne minnesfunksjonen har likhetstrekk med engelske *chantry chapels*. Samtidig kan ikke kapellet sies å være helt løsrevet fra verdslig funksjon. Forbindelsen til det lukrative fisket er neppe tilfeldig, selv om det er usikkert om kapellet ga noen inntekter direkte. Kanskje var hensikten bare å øke fangsten gjennom Guds velvilje. Bygningen kan også ha vært et uttrykk for prestisje. Særlig det røde tekstilet mellom stökkene kan ha fungert som et statussymbol, om ikke annet som en kostbar kontrast til andre isolasjonsmaterialer som mose. Inskripsjonen kan også leses inn i en slik sammenheng, fordi den kringkaster donorens navn, og dermed hans status. Både i sjelelig og verdslig forstand kunne Fiskerkapellet sikre biskop Gunnar å unnsnippe glemselen.

²⁹¹ DN 5 nr. 545

5. Konklusjon

Fiskerkapellet har vært et nokså oversett fortidsminne innen forskningen. Bygningen er ikke like besnærende eksotisk som stavkirkene. Dessuten er den alene igjen her til lands, og har dermed ikke passet inn i stilforskningen som i mange år var dominerende innen kunsthistoriefaget. Et hovedanliggende i denne oppgaven har dermed vært å belyse kapellet fra flere sider, for å bringe frem helheten.

Oppsummering

Fiskerkapellets opprinnelige utseende kan ikke rekonstrueres nøyaktig slik det var, men det er i det minste gode holdepunkter for hva som er lagt til. Samtlige dekorative elementer i eksteriøret må sees bort ifra. Det er meget mulig at kapellet har hatt en svalgang opprinnelig, men den behøver ikke ha vært utformet slik som i dag. Røstet behøver ikke ha vært laftet, slik det er nå. Det er minst et vindu for mye, i tillegg til at vindusutformingen ikke nødvendigvis tilsvarende den originale. Takets høyde, tekking og mangelen på himling er trolig som det var, men sperrene kan ha vært annerledes av utseende. Innvendig er det satt inn et alter av stein, mens det opprinnelige kan ha vært laget av tre. Ullstoffet mellom stakkene er i dag rekonstruert, men er tilsynelatende omtrent slik det var originalt. Med unntak av de øverste og nederste omfarene synes tømmeret å være opprinnelig. Også romfølelsen, inskripsjonen og de fleste innvielseskorsene ser ut til å være slik det var i middelalderen. Inventaret som befinner seg i kapellet i dag er tilført senere. I tillegg til krusifikset fra Fiskerkapellet som nå befinner seg på KHM har bygningen sannsynligvis hatt annen utsmykning, samt utstyr til messehold.

Det finnes få eksempler på norske middelalderkirker som med sikkerhet har vært laftet. Utover Fiskerkapellet er bare kapellet fra Fløan godt dokumentert. For øvrig må man forholde seg til løse teorier. Det virker likevel plausibelt at noen av de nordnorske kirkene kan ha vært laftet, særlig i Finnmark der byggeaktiviteten var stor i senmiddelalderen. I tillegg finnes det en del kirker der man mangler informasjon om byggeteknikk eller alder. Ofte har man antatt at de enten må ha vært stavkirker, eller at de stammet fra postreformatorisk tid. Det er i midlertid verdt å spørre seg om laftekirker kan ha vært mer utbredt i middelalderen enn hva det bevarte materialet reflekterer. Når man sammenligner Fiskerkapellet med de gjestående laftekirkene i Sverige ser man at det dreier seg om to ulike måter å lafte på.

Nærmere undersøkelser støtter dermed ikke Lorentz Dietrichsons forslag innlån fra nabolandet. Derimot har kapellet fra Fløan mange likhetstrekk med det svenske materialet. Dette tyder på at minst to parallelle tradisjoner for laftekirker eksisterte i Norge på 1400-tallet, og at bygningstypen dermed kan ha vært relativt etablert allerede før reformasjonen. Dette understøttes også av at en norsk laftekirke ble sendt til Island i 1500-tallets første halvdel. Man produserte med andre ord for eksport. Dessverre er det fortsatt umulig å si noe sikkert om laftekirkenes utbredelse og opprinnelse i middelalderens Norge.

Fiskerkapellet har ligget i et område der bispestolen på Hamar eide svært høy andel av jordeiendommene, samt rettigheter i det lukrative lågåsildfisket. Særlig fisket er blitt tillagt vekt. Byggingen av kapellet kan dermed ha vært økonomisk motivert, beregnet på å skaffe inntekter til bispesetet på Hamar. Ettersom ingen primærkilder forteller om hvordan det ble driftet er det usikkert hvordan slike inntekter eventuelt skulle skaffes. Tiendeinnbetalingene gikk trolig til sognekirken, men fiskerne kan ha gitt gaver eller betalt for messehold og bønn. Biskopen kan også ha sett det som en indirekte investering i fiskelykke, som ville gi avkastning på sikt. En annen teori er at kapellet skulle stå som et symbol på biskopens makt, altså som en form for demonstrativt forbruk. Når man ser bort fra bygningselementer som er tilført i nyere tid er det inskripsjonen, selve tømmermannskunsten og rødt ullstoff mellom stokkene som står igjen som potensielle statussymboler. Inskripsjonen har synliggjort biskopen som donor, og restene av det opprinnelige stoffet indikerer relativt høy kvalitet. Om laftekonstruksjonen har skilt seg ut i samtiden er mer tvilsomt. Inskripsjonen avsluttes med ordene ”orate pro anima illius”, som indikerer at også religiøse hensyn kan ha vært sentrale da kapellet ble reist. Skjærsilden ble en sentral del av senmiddelalderens trosliv, og man håpet å kunne slippe raskere gjennom ved å sikre seg medmenneskers bønn. Som kirkelig overhode var biskopen også ansvarlig for sjelene til allmuen, og omsorg for fiskernes frelse kan således også ha spilt inn.

Sluttord

Denne oppgaven har bragt klarhet i noe av kapellet's kontekst, angående rekonstruksjonen, bygningstradisjonen og de kulturhistoriske rammene det ble reist innenfor. Det som i hovedsak gjenstår er undersøkelser av mer teknisk art. For tømremiljøet ville det være relevant å få svar på om intensjonell margsprenging faktisk *ble* brukt i Fiskerkapellet, eller om det er en forestilling som kan forkastes en gang for alle. Dette krever at man løfter av noen

omfar for å se etter. I tillegg ville det være nyttig å få analysert prøver av den sorte voksen i inskripsjonen og fragmentene av ullstoffet for å få svar på om dette faktisk er originale elementer. Kanskje kan man samtidig kunne finne ut mer om materialenes opphavssted, hvilke pigmenter som er brukt og kvalitet. Det ville også være interessant å se om dendrokronologi kunne fortelle mer om kapellets historie. Fiskerkapellet er en viktig påminnelse om at stavkirkene ikke var enerådende før reformasjonen, og det er på høy tid at den unike bygningen kommer inn i varmen både forsknings- og ressursmessig. Det samme gjelder materialene fra Fløan kapell, som dessverre ligger utilgjengelige på et lager.

Litteraturliste

Primærkilder:

Diplomatarium Norvegicum: DN 1 nr. 545, DN 1 nr. 783, DN 1 nr. 820, DN 1 nr. 867, DN 1 nr. 891, DN 1 nr. 976, DN 2 nr. 759, DN 2 nr. 824, DN 2 nr. 833, DN 2 nr. 837, DN 2 nr. 867, DN 2 nr. 880, DN 3 nr. 774, DN 3 nr. 801, DN 3 nr. 842, DN 3 nr. 873, DN 4 nr. 885, DN 4 nr. 962, DN 4 nr. 987, DN 5 nr. 545, DN 5 nr. 963, DN 6 nr. 497, DN 6 nr. 545, DN 8 nr. 351, DN 8 nr. 352, DN 8 nr. 366, DN 9 nr. 280, DN 10 nr. 235, DN 11 nr. 182, DN 11 nr. 208, DN 12 nr. 151, DN 13 nr. 126, DN 15 nr. 96, DN 16 nr. 141, DN 16 nr. 142, DN 17 nr. 179, DN 17 nr. 702, DN 17 nr. 746

Grieg, Sigurd. Brev til Lucie Hinsch. Datert 20. juni 1962. Tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv.

Jondell, Erik. *Øksnes kirke, Øksnes kommune: Innberetning etter befarings*. Utgravingskontoret for Trondheim. Datert 20. desember 1982. Tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv

Meløy, Julius. Brev fra Langenes Formannskap til Kirke- og undervisningsdepartementet. Datert 21. april 1952. Tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv

Nicolaysen, Nicolay. Brev til Anders Sandvig. Datert 21. september 1896. Tilgjengelig i Maihaugens arkiv.

Nicolaysen, Nicolay. Brev til Anders Sandvig. Datert 17. mars 1897. Tilgjengelig i Maihaugens arkiv.

Nicolaysen, Nicolay. Brev til Anders Sandvig. Datert 14. april 1897. Tilgjengelig i Maihaugens arkiv.

Roede, Lars og Jens Christian Eldal. Brev fra Riksantikvaren til Johan Borgos. Datert 5. mars 1982. Tilgjengelig i Riksantikvarens arkiv.

Sandvig, Anders. Udatert notat. Tilgjengelig i Maihaugens arkiv.

Schirmer, Herman Major. Brev til Anders Sandvig. Datert 28. mai 1904. Tilgjengelig i Maihaugens arkiv.

Stockfleth, Niels. Oppføring datert 23. april 1759 under posten "Curiosa". Fåberg's kallsbok. Tilgjengelig i statsarkivet på Hamar.

Storsletten, Ola. Befaringsnotater. Kildearkivet Norges kirker. 02.09.1985. Tilgjengelige i Riksantikvarens arkiv

Storsletten, Ola. Veggskjemaer. Kildearkivet Norges kirker. 02.09.1985. Tilgjengelige i Riksantikvarens arkiv

Sekundærkilder:

- Achen, Henrik von. ”’Animam cum corona immortalitatis Christus coronat’: Et senmiddelalderlig betydningsaspekt av motivet ’Marias himmelkroning’ på alterskapet fra Ugddal kirke på Tysnes i Sunnhordaland”. I Gunnar Danbolt, Henning Laugerud og Lena Liepe (red.). *Tegn, symbol og tolkning: Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2003. 67-98
- Alsvik, Elling. Intervju om Fløankapellet. *Stjørdals-Nytt* nr. 45. 11.11.09
- Anker, Leif. *Stokk eller stein? Kirker, byggemåter og mulige byggherrer i indre Sogn omlag 1130-1350: belyst ved et utvalg kirker fra perioden*. Oslo: Universitetet i Oslo, 2000
- Anker, Peter. *Norges kunsthistorie bind 2: Høymiddelalder og Hansatid*. Oslo: Gyldendal, 1981
- Aanensen, Hans Olaf, Sigrd Eskild Nilsen og Ingrid Ytterdal. *Flosta kirke: af Wrag min Opkomst er af Søe-Folk meest opholdet*. H.O. Aanensen, 2003
- Aass, Per. *Teinlagsfisket etter Hunderørret i Gudbrandsdalslågen*. Oslo: Naturhistorisk museum, 2011. Tilgjengelig på nett: <http://www.nhm.uio.no/forskning/publikasjoner/rapporter/nhm-rapport-4-teinlagene-i-laagen.pdf>
- Berg, Arne. *Norske tømmerhus frå mellomalderen band I: Allment oversyn*. Oslo: Landbruksforlaget, 1989
- Berg, Arne. *Norske tømmerhus frå mellomalderen band II: Hus for hus, Buskerud, Vestfold, Oppland*. Oslo: Landbruksforlaget, 1990
- Berg, Arne. *Norske tømmerhus frå mellomalderen band V: Hus for hus, Aust-Agder, Vest-Agder, Rogaland, Hordaland, Færøyane, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag*. Oslo: Landbruksforlaget, 1995
- Bergesen, Rognald. *Sangere i det himmelske Jerusalem: funksjonsanalyser av middelalderinventaret i Trondenes kirke*. Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2011
- Bjørkvik, Harald. ”Gardane som overlevde”. Arne Berg (red.). *Norske tømmerhus frå mellomalderen band VI: Hus for hus, tillegg og tidfesting*. Oslo: Landbruksforlaget, 1998. 198-215
- Boëthius, Gerda. *Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten från vikingatiden till 1800-talet: en undersökning utgående från Anders Zorns samlingar i Mora*. Stockholm, 1927
- Brendalsmo, Jan. *Kirkebygg og kirkebyggere: Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2001

- Christensen, Arne Lie. *Den norske byggeskikken: Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*. Oslo: Pax, 1995
- Cook, G.H. *Medieval Chantries and Chantry Chapels*. London: Phoenix House Limited, 1947
- Daae, Ludvig. "Et nordtysk sagn om Olaf den helliges ligkiste". *Historisk tidsskrift, første bind*. Kristiania: Den norske historiske forening, 1871. 141-144
- Daae, Ludvig. "Bidrag til Norges Historie i Aarene 1434-1442". *Historisk tidsskrift IV*. Kristiania, 1875. 62-108
- Dietrichson, Lorentz. *De norske stavkirker: studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling*. Christiania: Cammermeyer, 1892
- Duffy, Eamon. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*. New Haven: Yale University Press, 1992
- Ekroll, Øystein. "Commenda me prece Cristo: Death and the afterlife as addressed by inscriptions on grave slabs in Nidaros Cathedral, Trondheim" Lena Liepe og Kristin Blikrud Aavitsland (red.). *Memento Mori: Døden i middelalderens billedverden*. Oslo: Novus Forlag, 2011. 42-63
- Fett, Harry. *Norges kirker i middelalderen*. Kristiania: Norsk Folkemuseum, 1909
- Gage, John. *Colour and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. Berkeley: University of California Press, 1999. Først utgitt London: Thames and Hudson, 1993
- Gage, John. *Colour and Meaning: Art, Science and Symbolism*. London: Thames and Hudson, 2000.
- Gjone, Erling. Manus til foredrag. Bevart som en del av Sigurd O. Tillers privatarkiv. Tilgjengelig i arkivet på Sverresborg museum
- Godal, Jon Bojer. "Om materialkvalitet i ein del mellomalderhus". Arne Berg (red.). *Norske tømmerhus frå mellomalderen band VI: Hus for hus, tillegg og tidfesting*. Oslo: Landbruksforlaget, 1998. 216-252
- Grieg. Sigurd. *Gudbrandsdalen i mellomalderen: Mennesket og kulturen, bind 1: Kristningsverket*. Hamar: Norges almenvitenskapelige forskningsråd, 1958
- Grinder-Hansen, Poul. "En sjæl efter døden: Et bidrag til Skærsildens ikonografi". Lena Liepe og Kristin Blikrud Aavitsland (red.). *Memento Mori: Døden i middelalderens billedverden*. Oslo: Novus Forlag, 2011. 81-98
- Haug, Eldbjørg. "Den norske kirkes utvikling fra 1430-årene til stadfestingen av Sættargjerden 1458: en forskningsoversikt". *Collegium Medievale nr. 9*. Oslo, 1996. 125-151

- Hauglid, Roar. "Bjølstad kirke i Heidal". *Årbok for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, 1957. Særtrykk fra 1958.
- Hiortøy, Hugo Friderich. *Physisk og økonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie i Aggerhuus Stift i Norge: Bind 2*. København: Nicolaus Møller, 1785-1786
- Huitfeldt-Kaas, Hartvig. *Mjøsens fisker og fiskerier*. Trondheim: De kgl. norske videnskabers selskab, 1916.
- Jensenius, Jørgen. "De tidlige trekirkenes planlegging og design". I *Hikuin: Vol. 30*. Høbjerg: Hikuin, 2003. 95-101.
- Jørgensen, Hans Henrik Lohfert. *I kroppens spejl: Krop og syn i senmiddelalderlige danske kalkmalerier*. Århus: Århus Universitet, 2004
- Kendall, Calvin B. *The allegory of the church: romanesque portals and their verse inscriptions*. Toronto: University of Toronto Press, 1998
- Lagerlöf, Erland. *Medeltida träkyrkor del 2: Västergötland, Värmland, Närke*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1985
- Liltvedt, Terje. *Norske provinsialstatutter 1280-1351: En idéhistorisk og rettshistorisk studie*. Oslo: Universitetet i Oslo, 1991
- Marks, Richard. "Picturing Word and Text in the Late Medieval Parish Church". Linda Clark (red.). *Image, text, and church, 1380-1600: Essays for Margaret Aston*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2009. 162-202
- Mathisen, Ola Matti. "Fiskerkapellets tufter er muligens på Øyresodden". *Gudbrandsdølen*, 05.09.81
- Mathisen, Ola Matti. "Fiskerkapellet likevel på Øyra?". *Gudbrandsdølen*, 16.06.82
- Nedkvitne, Arnved. *Mens bønderne seilte og jægterne for: nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*. Oslo: Universitetsforlaget, 1988
- Nedkvitne, Arnved. *Møtet med døden i norrøn middelalder: En mentalitetshistorisk studie*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1997
- Nicolaysen, Nicolay. *Arkæologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen*. Christiania: Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers bevaring, 1855
- Nicolaysen, Nicolay. *Notat om Fiskerkapellet*. *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1884-86*. Kristiania: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1886

- Olofsson, Björn. *Boddas Bönhus, Bodsjö prästbord*. Jämtlands läns museum: 2005. Rapport tilsendt elektronisk fra Jamtli museum
- Rasmussen, Alf Henry. *Våre kirker: Norsk kirkeleksikon*. Kirkenær: Vanebo forlag, 1993.
- Rogdaberg, Guttorm A. *Rapport vedkomande lagmannsstova og andre mellomalderbygningar i Agatunet*. Rogdaberg, 2010
- Rugsveen, Magne *Lågåsfisket i Fåberg: Endring i form og bruk 1850-1980*. Elverum: Norsk skogbruksmuseum, 1985
- Rugsveen Magne og Cæcilie Stang. *Lillehammer og Fåbergs historie, bind 1: Der veget møtes*. Lillehammer: Thorsrud AS lokalhistorisk forlag, 1996
- Sandvig, Anders. *De Sandvigske samlinger i tekst og billeder: et bidrag til Gudbrandsdalens kulturhistorie*. Lillehammer: Stribolts efterfølger, 1907
- Sandvig, Anders. *Lidt om husebygging i ældre tid: flytning av gamle hus*. Basert på et foredrag fra 1919. Lillehammer: De Sandvigske samlinger, 1920
- Schøning, Gerhard. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskreven. 3: Gudbrandsdalen og Hedemarken*.
- Skre, Dagfinn. *Gard og kirke bygd og sogn: Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Øvre Ervik: Alvheim og Eide akademisk forlag, 1988.
- Smedberg, Gunnar. *Nordens första kyrkor: en kyrkorättslig studie*. Lund: Gleerup, 1973.
- Stefánsson, Hjörleifur. "Islandske middelalderkirker". *Kirkja ok kirkjuskrud: Kirker og kirkekunst på Island og i Norge i middelalderen*. Oslo: NIKU, 1997. 25-41
- Storsletten, Ola. *Takene taler: norske takstoler 1100-1350, bind 1 klassifisering og opprinnelse*. Oslo: Arkitektthøyskolen, 2002
- Storsletten, Ola. *Kirker i Norge, bind 5: Etter reformasjonen*. Oslo: Arfo, 2008
- Sturluson, Snorre. *Norges kongesagaer*. Utgave for Den norske Bokklubben. Oslo: Gyldendal, 1979
- Tanner, Norman. *The Ages of Faith: Popular Religion in Late Medieval England and Western Europe*. London: Tauris, 2009
- Thun, Terje. "Norwegian conifer chronologies constructed to date historical timber". *Dendrochronologia* 23. 2005. 63-74
- Trædal, Vidar. *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*. Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2008

Tuhkanen, Tuija. "Retorisk analys i bildtolkning: att läsa donatorernas intentioner i bilderna".
Gunnar Danbolt, Henning Laugerud og Lena Liepe (red.), *Tegn, symbol og tolkning: Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2003. 229-242

Ullén, Marian. *Sveriges kyrkor volym 149: Granhult och Nottebäck*. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien. 1972

Ullén, Marian. *Medeltida träkyrkor del 1: Småland samt Ydre och Kinda härad i Östergötland*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1983

Uyten, Raymond van. "Splendour or wealth: art and economy in the Burgundian Netherlands"
Production and Consumption in the Low Countries, 13th-16th Centuries. Aldershot: Ashgate, 2001. Artikkelen opprinnelig publisert i 1992. 101-124

Wheatley, Abigail. *The Idea of the Castle in Medieval England*. Woodbridge: York Medieval Press, 2004

Internettkilder:

Boddas bönhus: www.lansstyrelsen.se/jamtland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/skyddad-bebyggelse/byggnadsminnen/bracke/Pages/boddas-bonhus.aspx. Oppsøkt 03.05.13

www.bodsjobygden.se. Oppsøkt 03.05.13

Fløan kapell: www.digitaltmuseum.no/things/flan-kapell-kopi-av-tegning-av-gerhard/TFM-SVB/FTTF.SCH.K.017407. Oppsøkt 03.05.13

Jensenius, Jørgen: www.stavkirke.info/wp-content/artikler/artikkel-innvielse.html, oppsøkt 03.05.13

Kulturhistorisk museums tilvekstkatalog på nett:

www.unimus.no/arkeologi/forskning/web_arkeologi_vistekst.php?museum=KHM&id=5889&museumsnr=C5699. Oppsøkt 03.05.13

www.unimus.no/arkeologi/forskning/web_arkeologi_vistekst.php?museum=KHM&id=70901&museumsnr=C18719. Oppsøkt 03.05.13

NIKU: Tone Marie Olstad: www.niku.no/filestore/Publikasjoner/NIKURapport5.pdf. Oppsøkt 03.05.13

Norges kirker:

Sigrid og Håkon Christie:

www.norgeskirker.no/wiki/Blaker_kirke. Oppsøkt 03.05.13

www.norgeskirker.no/wiki/Gjerdum_kirke. Oppsøkt 03.05.13

www.norgeskirker.no/wiki/Heni_kirke. Oppsøkt 03.05.13

www.norgeskirker.no/wiki/Holter_kirke. Oppsøkt 03.05.13

www.norgeskirker.no/wiki/Kroer_kirke. Oppsøkt 03.05.13
www.norgeskirker.no/wiki/Heli_kirke. Oppsøkt 03.05.13
www.norgeskirker.no/wiki/Tomb_kirke. Oppsøkt 03.05.13

Anne Marta Hoff og Vidar Trædal:

www.norgeskirker.no/wiki/Fedje_kirke. Oppsøkt 03.05.13

Rostocks bibliotek: <http://www.stadtbibliothek-rostock.de/wOnline/unternehmensprofil/index.php>, oppsøkt 03.05.13

Store norske leksikon: Halvard Bjørkvik:

www.snl.no/.nbl_biografi/Alv_Torgardsson/utdypning. Oppsøkt 03.05.13